

OSMANLI İDARESİNDE BİR BALKAN ŞEHİRİ: VARNA (1774-1878)*

*Miyase KOYUNCU KAYA***

ÖZET

Bu çalışmada, Karadeniz'in Osmanlı kapalı denizi olmaktan çıktığı 1774 tarihinden Bulgar Prenslığı'nın kurulmasına kadarki zaman diliminde Balkan topraklarında önemli bir Osmanlı liman şehri olan Varna, iktisadi, siyasi ve sosyal gelişmeler çerçevesinde incelenmiştir. Osmanlı tarihinde Varna, 1444 yılında Osmanlı ordusunun Haçlılara karşı kazandığı zaferle zihinlerde yer almıştır. Osmanlı zaferi sonrası hızla bir Osmanlı şehri karakteri kazanan Varna'nın Müslüman nüfusu Balkan şehirleri arasında dikkati çekecek düzeydedir. İstanbul'a yakınlığı tarihi boyunca Varna'nın uluslar arası ticaret açısından canlı bir merkez olmasına katkı sağlamıştır. Ortaçağ'dan itibaren gezginler ve tüccarların dikkatini celbeden bu liman şehri, Balkanlar'dan İstanbul'a doğru mal götüren tacirler için transit rolü oynamıştır. Çalışmamızın kapsadığı yaklaşık yüzyıllık dönem Varna tarihi için dönüm noktasıdır. Şehir bu dönemde Osmanlı-Rus savaşlarının gölgesinde ticari ürünler ve insan göçlerinin geçiş noktasıdır. Bir taraftan şehrin hâkimiyeti el değiştirirken diğer taraftan da, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumun etkisiyle şehrin nüfus yapısında köklü değişiklikler yaşanmıştır. 19. yüzyıla kadar Varna'nın kısa geçmişi, şehrin Osmanlı hakimiyeti altındaki idari yapısı, nüfusu, şehre karakter kazandıran mimarisi ve maddi kültürünün yanında yakınçağda şehri etkileyen 1828-9 Osmanlı-Rus Savaşı, akabinde Sultan II. Mahmut (1808-1839) ve Sultan Abdülmecit'in (1839-1861) ziyaretleri, Varna- Rusçuk demiryolunun inşası, Kırım savaşı sırasında yapılan telgraf hattı gibi konular çalışmanın başlıkları arasında yer almıştır. Şehrin sosyo-ekonomik hayatının en önemli ana damarı olan Varna limanındaki faaliyetler ile şehrin ticari karakteri de ayrıca konu edilmiştir.

Bulgaristan'ın "Deniz başkenti" Varna, ülkenin kuzeydoğusunda Karadeniz kıyısında, Şumla'dan gelen ve Varna adını taşıyan derenin ağzında körfezde Devna Gölü yakınlarındadır. 19. yüzyılda Varna şehrinin tarihi, şehirle bütünleşen iki yapı üzerinden akmaktadır: liman ve kale. Bu iki yapı dışında Varna şehri, Osmanlı fethiyle birlikte vakıf binalarıyla gelişmiştir. Osmanlı döneminde şehir merkezlerine cami-mescit, tekke-zaviye ve türbe gibi dini yapılar; han, bedesten,

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Tarih- Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi, El-mek: miyasekoyuncukaya@gmail.com

kervansaray, arasta ve çarşı gibi ticari yapılar; imaret, hamam, köprü, su kemeri, çeşme ve saat kulesi gibi sosyal yapılar; mektep, medrese ve kütüphane gibi eğitim merkezleri; kale, kule-ocak, burç ve tabyalar gibi askeri yapılar inşa edilmiştir. Kale, yüzyılın başlarında Osmanlı-Rus savaşının odak noktası olmuştur.

19. yüzyıl başlarında şehir, çeşitli etnik kimlikleri bünyesinde barındırmaktadır. 1828-29 Osmanlı- Rus Savaşı'nda savaş muhabiri olarak Varna'da bulunan Rus şair Viktor Grigoreviç Teplyakov, caddelerdeki kalabalık ve şehrin oryantal görünümüne dikkat çekerken Müslümanların yanısıra Yahudi, Rus, Fransız, İtalyan, Alman ve İngilizlerin varlığından da bahseder ancak nüfusa dair herhangi bir sayı belirtmemiştir. 1866 sayımında Tuna vilayetindeki şehirler arasında vergilendirilen nüfus açısından Rusçuk, Şumnu, Plevne ve Vidin'in ardından Varna, 5. sırada yer alır. Tuna vilayetine dair ilk yıllık olan 1868 salnâmesine göre nüfus büyüklüğüne göre şehirler büyükten küçüğe şöyle sıralanır: Rusçuk, Tırnova, Sofya, Niş, Vidin, Varna ve Tulça. Rusçuk, Varna ve Tulça'da Müslüman nüfus, gayri müslim nüfusa göre daha fazladır ve bu sancaklar arasında Varna, nüfusunun yaklaşık %74'ü Müslüman olarak ilk sırada yer alır. Varna, Tuna vilayetinin toplam nüfusunun % 7.76; Müslüman nüfusun % 14,23'ünü ve gayrimüslim nüfusun da % 3,4'ünü barındırmaktadır. 1877-8 sayımında Varna sancağı'nın nüfusu 85.500; hane sayısı da 9.849'dur. 1874 verileri dikkate alındığında 1877-8 rakamları, Varna sancağında hem hane hem de nüfus bazında artışa işaret etmektedir.

Varna şehrinin Yakınçağda tanık olduğu en önemli olayların başında 1828-29 Osmanlı-Rus savaşı gelir. 19. yüzyıl başlarında Balkan topraklarını karmaşa ortamına sürükleyen Yunan isyanlarının Osmanlı idaresince bastırılma şeklini bahane eden Rusya'nın başını çektiği müttefik devletler (İngiltere ve Fransa), bağımsız Yunanistan'ın kurulması yönünde hükümler içeren Londra Antlaşmasını Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmek istemiş ancak Osmanlı Devleti, bunu içişlerine müdahale saymıştır. Olaylar müttefik donanmasının Navarin'de Osmanlı gemisini batırmasıyla savaşa doğru sürüklenmiş ve nihayetinde Rusya, Nisan 1828'de Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır. Kalenin vire yoluyla tesliminden kısa bir süre sonra Eylül 1829'da Varna, Edirne Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'ne iade edilmiştir. 1828-29 Osmanlı-Rus savaşı, Rusların Bulgarlarla yakın temas kurmaları ve onları tanımaları açısından bir dönüm noktasıdır. Ruslar, Balkanlar'da kendilerine yakın bir dil konuşan Bulgar topluluğunu görünce, onları daha iyi tanımayı ve aralarındaki ilişkileri geliştirmeyi düşünmüşlerdir. Şark meselesinin bir parçası olarak Osmanlıları Balkanlar'dan atabilmek ve akabinde sıcak denizlere inebilmek için dinî, sosyal ve kültürel yapıları gereği Bulgarlar, bu yıllarda Ruslar için tarihi emellerini gerçekleştirebilecek önemli bir vasıta niteliğindedir.

Yüzyılın ortalarında patlak veren Kırım Savaşında (1853-55), Varna, müttefik ordularına üs vazifesi görmüştür. Şehir, Kırım Savaşı esnasında müttefiklerin ihtiyacını karşılamak üzere kurulan telgraf hattı ile de Osmanlı topraklarında bir ilke şahitlik etmiştir. Ancak Kırım savaşı Varna için yine bir yıkım meydana getirmiştir. Varna'daki müttefik birlikler kolera'nın ağına düşerken Ruslar adına çalışan Rumlar tarafından çıkarıldığı düşünülen yangında (10 Ağustos 1854) müttefik birliklerin yiyecek-giyecek tedarikleri büyük zarar görmüş,

şehir de bir çok yapısını kaybetmiştir. Kırım savaşı, Varna için ayrıca Kırım ve Kafkaslardan gelen göçmenler demektir. Şehrin Müslüman nüfusu günden güne artmış, şehirde göçmenler için ayrı köyler kurulmuştur.

Varna limanının yoğun bir şekilde yabancı tacirlerin de uğrak yeri haline gelmesi, 1774 Küçük Kaynarca antlaşması sonrasındadır. O tarihe kadar bir Türk gölü halindeki Karadeniz'in antlaşma ile yabancı ticarete açık hale gelmesi, çeşitli Batı güçleri ile yapılan ticari antlaşmalar -özellikle 1838'de İngiltere ile imzalanan Baltalimanı Anlaşması- Boğazlar yoluyla Karadeniz'de yabancı tacirlerin faaliyetlerini artırmalarına yol açmıştır. Varna-Rusçuk demiryolunun yapımıyla da bölge uluslar arası ticarete pay sahibi olmaya başlamıştır. Yeni ulaşım sistemiyle yoğunlaşan ticari faaliyetler, uluslararası ticaret bürokrasisinin teşekkülü sonucunu getirmiştir. Ticaret yapmak üzere bölgeye gelen tüccarların iş ve sorunlarıyla ilgilenmek üzere Avrupa devletleri Rusçuk ve Varna'da konsolosluklar açmaya başlamışlardır. İlk konsolosluk Avusturya tarafından açılmıştır ve söz konusu ülke, Varna ticaretinde giderek önem kazanan bir paya sahip olmaya başlamıştır. Görülen o ki batılı ülkeler için Varna, Balkanlardan ucuz ham madde alımı karşılığında -belki de gemilerin boş gelmemesi adına- mamul sanayi ürünlerin pazarlandığı bir giriş noktası durumundadır. İhracat rakamları ile ithalat rakamları arasındaki farklılıklar da bu yorumu desteklemektedir.

1860'lı yıllar Varna'nın ekonomik açıdan parlak yıllardır. Osmanlı payitahtına yakınlığı, Varna'yı, imparatorluğun midesi olan bu şehri doyuran kaynaklardan biri yapmıştır. Varna şehri kaynak olmanın yanında art bölgesindeki ürünleri payitahta aktarma vazifesi de ifa etmiştir. Tahıl, yağ, deri gibi hayvansal ürünler, odun ve kereste başlıca ticari ürünlerdir. İstanbul'un ihtiyaçlarının ivedilikle karşılanması, provizyonist bir iktisadi yaklaşım benimseyen Osmanlı Devleti'nin önceliklerindendir. Bu bağlamda Varna, Osmanlı Devleti'nin önemli bir ihtiyacına cevap vermektedir. Demiryolunun yapımı, Varna limanını daha işlek hale getirmiş, yabancı tacirlerin ilgilerini daha fazla bu limana çekmeye yardımcı olmuştur. Şehir bu yıllarda Avrupalı devletlerin konsoloslukları, yabancı tacirler, yerli tacirler, modern depolar şeklinde dizayn edilmiş mağazalar, dolup boşalan gemilerle faal bir ticaret şehri görüntüsündedir. Osmanlı Devleti, Varna- Rusçuk demiryolu sayesinde İstanbul ve Avrupa arasındaki ticaretin büyüyeceğini inancındadır. 224 km uzunluğundaki 36 saatlik Varna-Rusçuk hattı, 7 Kasım 1866 tarihinde işletmeye açılmıştır.

1877/8'deki Osmanlı-Rus savaşında hareket sahasından uzak olan Varna, Ayestafanos Antlaşması ile Ruslara verilmiştir. 1878 Berlin Antlaşması, Osmanlı devleti için bir dönüm noktası olmuştur. Bu barış antlaşması, Osmanlı'yı Avrupa'daki büyük topraklarından yoksun bırakmıştır. Eski Tuna vilayeti, Sırbistan (Niş'i almıştı), Bulgar prensliği (Rusçuk, Vidin, Tırnova, Varna ve Sofya gibi beş sancaktan oluşturulmuştu) ve Romanya (Tulça'yı almıştı) arasında bölüştürülmüştür. Bundan sonra vatanlarında zulme maruz kalan Müslüman ahali göç etmeye zorlanmıştır. Örneğin, Varna'daki Fransız konsolosu Muttet'in raporuna göre, sadece Varna limanından Haziran 1879-Eylül 1880 tarihleri arasında 18.033 Türk, anavatan Türkiye'ye göç etmiştir. Bulgaristan'dan göç hareketi geneldi ve Bulgaristan

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

Emareti limanlarından İngiliz, Fransız, Rus ve Türk vapurları ile muhacirler İstanbul'a getirilmekteydi. Şehrin hinterlandında kalan bir kısım Müslüman ise ölüm-kalım savaşı vermiştir. 1878'e kadar çoğunluğu Müslüman olan Varna'ya, günden güne Bulgar nüfus yerleştirilmiştir.

Günümüzde bir Bulgar şehri olan Varna'da 1960 yılına kadar Müslüman nüfusu temsilen müftülük vazifesini ifâ etmiştir. Şehirde kalan Müslümanlar, devlet ve yerel resmi organlarda kısmen temsil edilmişlerdir ve Müslüman topluluk, yerel yetkililerce hiç de olumlu yaklaşılmayan Müslüman mimari eserlerinin korunması adına önemli çaba ve inisiyatif göstermişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Varna, Osmanlı Devleti, şehir, Balkanlar, ekonomi, 19. yüzyıl, Osmanlı-Rus savaşları

A BALKAN CITY UNDER THE OTTOMAN RULE:

VARNA (1774-1878)

STRUCTURED ABSTRACT

In this study, the phenomena and events affecting the political, social and economic life of Varna have been examined from the date of 1774 in which the Black Sea lost its characteristics of being closed sea of Ottomans to the establishment of The Principality of Bulgaria in 1878. Varna in Ottoman history is well known because of the Ottoman victory against the Crusaders in 1444. After victory of Ottomans, Varna became an Ottoman city quickly and the number of its Muslim population was remarkable among other Balkan cities. Throughout its history, the closeness of Varna to Istanbul gave it an opportunity to become a vibrant commercial city. From the medieval period, Varna as a port city attracted many tradesmen and travelers who had carried materials from Balkans to Istanbul. The time of our concern, nearly a century was a turning point in history of Varna. In this term, the city under the shadow of Ottoman-Russian wars was a transit point of commodities and human beings. While the governance of the city was being changed, the city also faced with radical change in its population. This study covers brief history of Varna until 19th century, the administrative structure of the city under Ottoman rule, its population, architecture and material culture of the city, the Ottoman- Russo War of 1828-29, visits of Ottoman Sultans Mahmud II (1808-1839) and Abdulmecid (1839-1861), building of railway between Varna and Ruse, telegraph line during the Crimean War. Besides, economic life of the city, especially the commercial activities in the port has been taken into consideration as a crucial part of social and economic life of Varna.

As the "sea capital" of Bugaria, Varna on the Black Sea coast in the northeast of the country lies on the bay of Varna river coming from Şumla, near Devna Lake. The history of Varna in 19th century depends on activities and mobility around two main structures of the city: port and castle. Besides these two important locations, the city of Varna was indebted its development to the construction activities in the form of

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

pious foundations after conquest of Ottoman state as a well known policy of Ottomans. During the Ottoman era, religious buildings such as mosques, masjids, zaviyes, dervish lodges, shrines; commercial buildings like caravanserais, khans, covered bazars; social constructions like kitchens for poor, bridges, baths, aquaducts, clock towers; education centers like primary schools, madrasas and libraries; building for military activities like castle, bastions, citadels and so on were built in the city center.

In early years of 19th century, the city incorporates variety of ethnic identities. Russian poet Viktor Grigoreviç Teplyakov who participated in Ottoman-Russo War in 1828-9 as war correspondent, mentions about crowds in the streets, oriental view of the city and existence of Jewish, Russian, French, English, Italian, German men alongside Muslim subjects. But he does not give any clues on the number of population of Varna. In census of 1866 Varna was the fifth crowded city in terms of taxed population among Tuna province. The year book of 1868 is the first year book of Tuna province. The cities of Tuna province according to the population size can be listed as Russe, Tirnova, Sofia, Nis, Vidin, Varna and Tulcea. Among these cities Varna had the greatest number of Muslim population since the number of Muslims constituted 74% of its whole population. 7.76 % of whole population, 14.23 % of Muslim population and 3.4 % of non Muslim population of Tuna province was living in Varna. According to census of 1877-8, the number of population was 85,500; and the number of households was 9,849 in Varna. It is clear that the population of Varna was increasing in those days.

The most significant event Varna had witnessed in 19th century was Ottoman- Russo war of 1828-9. Russia and its alliances (England and France) wanted Ottoman state sign the Treaty of London which included provisions for the establishment of independent Greece, by excusing style of Ottoman suppression of Greek revolts which led to great chaos in all Balkan lands. However, the Ottoman state rejected to sing up treaty since it was an intervention to Ottoman interior affairs. The allies caused to sink of Ottoman navy ship and events developed through an inevitable war. At the end, Russia declared war against Ottoman state on April 1828. Shortly after delivery of the castle, Varna was returned to the Ottoman State with the Treaty of Edirne in September 1829. The war of 1828-9 was a turning point for Russians who acquainted with Bulgarians since this war was an oppurtunity for Russians intending to recognize Bulgarians who spoke a close language. Bulgarians were important resources for Russians, due to their religious, social and cultural structures, who wanted to realize their historical desires like giving an end to the Ottoman rule in Balkans and reaching the warm seas.

During the The Crimean War (1853-55) Varna became a base for allied troops. The telgraph line to meet the needs of allies during Crimean war was not the first only for Varna but also for all Ottoman lands. However, Crimean war meant a new demolition for the city and population of Varna. The soldiers of allies were caught cholera and the fire which was thought to be set by Greeks working on behalf of Russians made damage to the supplies of allies and the most of the buildings in city center. Besides, Crimean war meant immigrants

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

coming from Crimea and Caucasus. Therefore, the number of Muslim population increased day by day and new villages were established for new dwellers.

Varna became an intensive haunt of foreign merchants after Treaty of Küçük Kaynarca in 1774. With this treaty, The Black Sea was opened to foreign trade, new commercial treaties with European countries - especially The Anglo-Turkish Commercial Treaty of Baltalimani - led to rise in European commercial activities in Black Sea region. By the construction of Varna- Ruse railway the region began to be a shareholder in international trade. Intensive commercial activities as a conclusion of new transportation system caused in creation of international commercial bureaucracy. European countries began to establish consulates in Varna and Ruse in order to meet needs of their citizens coming in these lands for trade. The first consulate was opened by Austria which gained great share in trade of Varna in this period. It is clear that Varna was an entry point to Balkan lands for the European countries in desire of getting cheap raw materials. They also marketed their finished industrial products but their import figures were higher than export figures.

1860s were bright years for Varna's economic life. The closeness of Varna to the capital city of Ottoman state made it one of the sources to feed the stomach of the empire. Varna was not only source itself but also transit point carrying commodities of its hinterlands. Grain and animal products like fat, leather, wood and timber were main commercial products. To meet needs of its capital urgently was one of the important priorities of Ottoman state which adopted provisionist economic approach. Therefore, Varna met one of the crucial needs of the Ottoman State. The Ottoman State believed in growth in trade between its capital city, İstanbul and Europe thanks to railway between Varna and Ruse. The works began in two ways from Varna and Ruse. The concerned railway which was opened on 7th November, 1866 was 224 km and the journey from Ruse to Varna took 36 hours. The construction of railways made Varna port busier and much more foreign tradesmen began to be interested in Varna's position due to its economic opportunities. In those years the city was a very busy trade center hosting European consuls, foreign tradesmen, local tradesmen, modern stores, frequently charging and discharging ships.

Varna was not at the center of Ottoman-Russian wars of 1877-8 and it was given to Russia by the treaty of San Stefano which deprived Ottoman State of its European lands. Ex-Tuna province was partitioned between Serbia (Nis), Principality of Bulgaria (Ruse, Vidin, Tirnova, Varna and Sofia) and Romania (Tulchea). After this treaty, Muslim population was forced to leave their homeland. For instance, according to report of French consul Muttet, in the period between June 1879 and September 1880, 18,033 Turks left from port of Varna and migrated to Turkey. The migration from Bulgaria was very great event in those years. Every day English, French, Russian, Turkish ship were carrying migrants to İstanbul. In the hinterland of the city some Muslims faced with very hard life. Until 1878 the population of Varna was mostly Muslim but after that date, Bulgarians were densely settled.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

Today, Varna is a Bulgarian city. Until 1960 there was a mufti who was responsible from religious activities of Muslim population. The Muslims in Varna were partly represented in city, state and local government bodies. The Muslim community showed great initiative and effort to protect Muslim architectural and cultural heritage which were ignored by local authorities.

Keywords: Varna, Ottoman State, city, Balkans, economy, 19th century, Ottoman- Russian wars

Giriş

Bulgaristan'ın "Deniz başkenti"¹ Varna, ülkenin kuzeydoğusunda Karadeniz kıyısında, Şumla'dan gelen ve Varna adını taşıyan derenin ağzında körfezde Devna Gölü yakınlarındadır (İnciciyan, Andreasyan, 1975-76, s.116-117). Varna sancağı, Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda olup, batıdan Silistre ve Şumnu, güneyden Doğu Rumeli'nin Burgaz sancaklarıyla, doğudan Karadeniz, kuzeyden ise Romanya ile çevrilidir. Karadeniz'in batı sahilinde bir koyun içinde yer alan şehir, Silistre'nin 115 kilometre güney doğusunda ve Pravadi nehrinin mansıbındadır (Sami, 1888-1889, s.4657). Varna, günümüzde 400 bini aşkın nüfusa sahip olup Bulgaristan'ın üçüncü büyük şehri; ve aynı zamanda demiryolu, karayolu ve feribot bağlantılarıyla en büyük limanıdır.²

Şehir, M. Ö. VI. yüzyılda Odesos (deniz şehri veya su şehri) adıyla bir Yunan (Milet) kolonisi olarak kurulmuştur. Balkanlar'daki Slav ilerlemesi karşısında Odesos yıkılmış ve 681 yılında ilk Bulgar devleti kurulduğunda Varna³ adı ortaya çıkmıştır (Ivanova, 2002, s.148). Şehir ismini, VII. yüzyılın sonlarına kadar Varna diye anılan Devna nehrinden almıştır (Gökbilgin, 1986, s.210). Evliya Çelebi, Varna'nın II. Murat (1421-1451) tarafından Cenevizlilerin elinden nasıl alındığını anlatır. Anlatısında şehrin adına da atıfta bulunur; ona göre, fetih sırasında halkın kaleye sığınması üzerine Sultan, askerlerine "şu kalaya varana timar u zeametler ihsan ederim" demiş ve kala-yı varana'dan galat kale-i varna olmuştur.⁴

10. yüzyılda Bizans imparatorluğunun bir parçası olan şehir, Bizans ve Bulgaristan tarafından idare edilmiştir (Ivanova, 2002, s.148). Varna, 1201'den itibaren İtalyan denizcilerinin sık sık geldikleri bir Bulgar limanıdır (Gökbilgin, 1986, s.210). Dobruca'dan Akkerman'a kadar step bölgesinde yerleşmiş ve Hristiyanlığı kabul eden Kıpçak Kumanlardan bir grup, XIV. yüzyıl ikinci yarısında Dobruca-Varna bölgesinde merkezi Kalliakra olan bir beylik kurmuştur; bu, Dobrotiç ve bir Kuman adı taşıyan kardeşi Çolpan'ın Dobruca beyliğidir. İnalçık'a göre böylece, Deli-Orman ve Varna'dan Tuna'ya kadar giden bölge Osmanlılardan önce gerçek bir Türk yerleşim alanı olmuştur (İnalçık, 2005, s.20-21).

Karadeniz kıyısında stratejik öneme haiz bu liman şehri, 1388-9 yılında Osmanlı hâkimiyetine girmiştir (Neşri, 1995, s.249). Ancak şehir, I. Beyazıt (1389-1402) döneminde Bulgaristan'ın ilhakıyla bir Türk şehir ve kalesi olmuştur (Hammer, s.279). Şehrin 1403'te kısa bir

¹ Bkz. W. Kokot, European Port Cities: Disadvantaged Urban Areas in Transition: A Collaborative Project of the Community Action Programme to Combat Social Exclusion 2002-2006. Final Report – Phase II/Year 2, Institut für Ethnologie Hamburg, Hamburg (www.europeanportcities.de), erişim 12.08.2012.

² Liman çevresinde günümüzde gemi yapımı (tersane), makine yapımı, kimya endüstrisi, gıda endüstrisi gibi gelişmiş sanayi tesisleri mevcuttur. Bölge sanayi tesislerinin çokluğu ve uygun nakliyat imkanları ile yabancı yatırımcıların da ilgisini çekmektedir. Yabancı yatırımların başında turizm, teknoloji, gıda sanayii, komunikasyon, inşaat, tarım ve ağaç işleme sektörleri gelmektedir.

³ N. Kurt'a göre, Varna'da önceden Hint kökenlilerin yaşamış olduğu sanılmaktadır. Hindu dilinde de Varna, renk demektir. Daha sonra bu kelime, sınıf ve toplum anlamlarında kullanılmaya başlanmıştır. N. Kurt, *Bulgaristan'da Osmanlı Şehirleri*, Bursa, 2011, s. 345.

⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 5. Kitap, haz. Y. Dağlı, S.A. Kahraman, İ.Sezgin, YKY, İstanbul, 2005, s.51.

süre için Yıldırım Beyazıt'ın oğlu Süleyman tarafından Bizans'a bırakılmış olma ihtimali de vardır (Ivanova, 2002, s.148). Osmanlı tarihinde Varna'nın ismi, 1444'te şehrin batısındaki bir ovada yapılan Osmanlı-Haçlı savaşı neticesinde kazanılan zaferle zihinlere kazınmıştır.⁵ Osmanlı zaferinin ardından Sultan II. Murat'a atfedilen ve döneme dair önemli eserlerden olan bir gazavatname⁶ de kaleme alınmıştır. XVII. yüzyılda Kazak akınlarına Silistre Valisi Melek Ahmet Paşa mukabele etmiş,⁷ şehir ciddi şekilde talan edilmiş ve adeta yok olmuştur (İnciciyan, Andreasyan, 1975-76, s.117). 19. yüzyıl başları ise Varna için, Rus istilası anlamına gelmektedir. Şehrin tarihinde -bizim de inceleme alanımıza giren- Osmanlı-Rus çatışmalarına sahne olduğu 1828-9 savaşları önemli bir yer tutar. Rus güçlerince kuşatma sonrası ele geçirilen şehir, iki yıl boyunca Rus işgali altında kalmıştır. Kırım Savaşları (1853-55) sırasında da stratejik önemi ve coğrafi konumuna binaen İngiliz ve Fransız müttefik birliklerine üs hizmeti görmüştür. Şehir bu yıllarda Kırım taraflarından gelen göçler, müttefik güçlerin askerleriyle yoğunlaşan nüfusun yanında kolera ve yangınla boğuşmaktadır. 1878'de ateş açılmaksızın kuşatılan Varna kalesi, Rus kuvvetlerinin eline geçmiş ve böylece de Bulgar Prenslığı hâkimiyetine girmiştir.

Şehrin İdari Yapısı ve Nüfusu

16. yüzyılda Osmanlı idaresi altındaki Varna şehri, Rumeli Eyaletine bağlı Silistre Sancağı içinde bir kale ve iskeleden ibaret olup geniş Dobruca bölgesinin bir nahiyesi konumundadır (Ivanova, 2002, s.148). Varna merkez dışında, Balçık, Kavarna, Kaliakra ve Bazarcık (Hacıoğlu Bazarcığı) da Varna'ya bağlıdır (İlhan, 2003, s.51-74). Varna, 1529 tarihli "Rumeli'de vâki olan şehirler ve kasabalar" başlıklı belgede Silistre livasına bağlı ve İstanbul'daki Sultan Selim vakfı olarak gösterilmektedir. O tarihlere ait bir tahrir defterine⁸ göre, şehirde bu evkafa bağlı 29 hane Müslüman cemaati, 27 hane Varna gebran müselleme cemaati (kaleye hizmet ettikleri için müselleme olmuşlardır) ve 24 hane de reaya cemaati (hepsi de işe yarar usta olduklarından ispençe, öşür ve diğer avârız-ı divanîden muaf olduklarına dair ellerinde hüküm bulunduğu belirtilmektedir) vardır. Bu tarihte Varna nahiyesi 232 köy, 97 mezraa ve 15 baştinaya sahiptir ve Müslüman nüfus, gayri müslim nüfustan fazladır (Gökbilgin, 1986, s.213). Varna nahiyesi tüm köy ve kasabalarıyla birlikte 53.655 nüfusa sahiptir. Nüfusun %74'ü Müslüman, %26'sı ise gayri Müslimdir. Nüfusun %28'si kasaba, kale ve büyük köylerde yaşarken kalan %72'si köylerde ikamet etmektedir (İlhan, 2003, s.58). Evliya Çelebi'nin kayıtlarına göre şehirde dört bin kadar ayan ve kibar evleri ve toplam yedi Müslüman, beş de Rum, Yahudi ve Ermeni mahallesi mevcuttur.⁹ Şehrin idarecileri arasında liman gümrük vergilerinden sorumlu bir idareci, kale muhafızı, Yeniçeri serdarı, sipahi kethüdası, Yeniçeri odabaşı, bir muhtesip ve bir subaşı vardır.¹⁰

19. yüzyıl başlarında şehir, çeşitli etnik kimlikleri bünyesinde barındırmaktadır. 1828-29 Osmanlı- Rus Savaşı'nda savaş muhabiri olarak Varna'da bulunan Rus şair Viktor Grigoreviç Tepliyakov, caddelerdeki kalabalık ve şehrin oryantal görünümünün yanında, "Bu Asyalı kalabalık arasında birçok İsrailoğlu'na ve birçok Avrupalıya- Ruslara, Fransızlara, İtalyanlara, Almanlara,

⁵ Varna Savaşı hakkında bkz. Colin Imber, *Varna Savaşı*, (çev. Ayda Arel), Kitap Yayınevi, İstanbul 2007; F. Emecen, "Varna Muharebesi", *DİA*, c. 42, İstanbul, 2012, s. 527-530; Şevket Rado, "Varna Meydan Muharebesi", *Resimli Tarih Mecmuası*, S.4, Nisan 1950, s.121-123.

⁶ *Gazavât-ı Sultan Murad b. Mehmed Han*, nşr. H. İnalçık, M. Oğuz, TTK, Ankara, 1978. Söz konusu Gazavatnâme'nin değerlendirmesi için bkz. G. Pehlivan, "Varna Savaşı ve Bir Tarih Kaynağı Olarak Gazavatnâmeler (Varna Savaşı ile İlgili yeni Bir Yayın Münasebetiyle)", *Turkish Studies*, v. 3/4, Summer 2008, s. 598-617; G. Pehlivan, "Varna-II. Kosova Meydan Muharebeleri, Sultan II. Murat", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.24, Ocak 1999, s. 48-56; G. Pehlivan, "Varna-II. Kosova Meydan Muharebeleri: Sultan II. Murat, (II)" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.25, Şubat 1999, s. 57-68.

⁷ Evliya Çelebi, *age*, s.49

⁸ BOA, Tapu Defteri, n.370, s.418 vd., nakleden M. Tayyip Gökbilgin, *agm*, s.213.

⁹ Evliya Çelebi, *age*, 5. Kitap, s.51.

¹⁰ Evliya Çelebi, *age*, 5. Kitap, s.52.

İngilizlere- rastlayabiliyorsunuz" sözleriyle şehrin gürültüsünün ve bu renkliliğinin ilgi çekiciliğini notları arasına kaydetmiş¹¹ ancak nüfusa dair herhangi bir sayı belirtmemiştir.

Osmanlı topraklarında bir ilk olan 1831 nüfus sayımı¹² kayıtlarında Varna'ya dair veri yoktur.¹³ Varna'nın bağlı olduğu Silistre eyaletindeki nüfusun dağılımı ise şöyledir: Müslüman 273.936; Hristiyanlar 251.579; Çingeneler 8151; Yahudiler 2353; Ermeniler 1755. Toplam nüfus 537.774'tür.¹⁴ Tuna vilayetinde yaşayan Ortodoks Hristiyanların çoğunluğunu Bulgarların oluşturduğuna kuşku yoktur. Ancak siyasi amaçlarla özellikle Avupalı ve Rus seyyahlar Bulgar nüfusu fazla gösterme çabasına girmiştir. 1833'te Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarını gezen şair Lamartine de bunlardandır. Lamartine göre Osmanlı'nın Avrupa topraklarında çok az sayıda Müslüman vardır ve bunlar da idarecilerdir. Büyük köylerde ve küçük kasabalarda yaşayan Bulgarların ise nüfusu günden güne artmaktadır.¹⁵

1840'da Varna sancak ve kazası, Silistre eyaletine bağlıdır ve bir müdür ve aralarında yerli Ortodoks üyenin de olduğu meclis tarafından idare edilmektedir (Ivanova, 2002, s.149). 1845 yılında Silistre eyaletinde bir sancak olup kaymakamlık olarak kaydedilen¹⁶ Varna'ya aynı yıl kaymakam atanmıştır. Bu tarihten üç yıl önce de Varna'nın askeri teşkilatı yeniden düzenlenmiştir. Varna muhafızlığına bağlı kazaların (Kozluca, Pazarcık, Mangalya, Balçık, Köstence, Pravadi, Yenipazar, Aydos, Rus kasrı, Karinabad) süvari ve piyade subay ve er kadroları tespit edilmiştir (Gökbilgin, 2003, s.213).

1848 yılında Varna'da 11 Müslüman mahallesinde (Alaaddin, Abdurrahman Efendi, Hacı Hasan, Hayriye, Tombay, Kalender Hoca, Akbayır, Çavuşzade, Babazade Şaban Efendi, Derun-ı kale) 811 hane, 5 gayri müslim mahallesinde (Ermeni mahallesi, Kalcooğlu, Varoğlu, Matiu, Metropolit) 101¹⁷ hane vergi mükellefi olarak kayıtlıdır. Müslüman, zimmi ve karışık tüm köyler ayrı ayrı ve mükellef adları ile tespit edilmiştir. Kayıtlar, şehrin idarecileri olan muhafız-ı Varna, naib, müftü, mal müdürü, Kocabaşı Rum ve Kocabaşı Ermeni tarafından tasdik olunmuştur.¹⁸ 1850 yılında Misivri, Pravadi, Yenipazar, Kozluca, Hacıoğlu Pazarcığı, Mankalya ve Köstence kazaları Varna'ya, bağlıdır.¹⁹ 1854 yılında ise Varna livasını Pravadi ve Yenipazar dışında 1850 yılındaki

¹¹ Teplyakov, aynı zamanda antik eserler uzmanıdır ve Varna ve civarından mermerden otuz altı alçak kabartma ve yazıt, iki heykel, seksen üç sikke vb.'den oluşan bir koleksiyon toplayarak Rusya'ya göndermiştir. M. Todorova, *Balkanları Tahayyül Etmek*, çev. D. Şendil, İletişim yay., 3. baskı, İstanbul, 2010, s.177. Teplyakov, Balkan topraklarına seyahat ya da başka amaçlarla gelen Avrupalılara sadece bir örnektir. Bu kimselerin hemen hepsi gezdikleri yerlerin maddi kültür unsurlarını da ülkelerine taşımışlardır.

¹² Osmanlı Devleti, nüfusunu sayma konusunda Amerika, Büyük Britanya ve Fransa'dan sadece çeyrek asır sonra etkin bir sistem geliştirdi. Sultan II. Mahmut (1808-1839), 1826'da yeniçeri ordusunun lağvedilmesini takiben yeni ordu ve bürokrasiyi kurma çabalarının bir parçası olarak sayım başlattı. Orduda hizmet ettikleri ve vergi verdikleri için sadece erkekler sayıma dahil edildi. Sayım, Osmanlı-Rus savaşı sebebiyle uzun süre ertelendi ve 1831'de tamamlandı. S. J. Shaw, "The Ottoman Census System And Population, 1831-1914", *International Journal of Middle East Studies* 9 (1978), 325-338.

¹³ Sayımın Osmanlı-Rus savaşı sebebiyle sekteye uğradığı göz önünde bulundurulursa 1928-9 yıllarında Rus kuşatması altındaki Varna'dan veri toplanamadığı söylenebilir.

¹⁴ Fazıla Akbal, "1831 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus, *Belleten* 15, no:60 (1951), s. 628 (617-28).

¹⁵ Lamartine'e göre "Bulgarlar kalabalık ve sağlıklı bir nüfusa sahiptir ve Türklerden daha iyi organize olma yetenekleri vardır, bağımsızlıklarını kazanacaklardır." nakleden Elissaveta Todorova, *The Bulgarians in the Ottoman Empire*, Sofia Press, 1987, s.34-5.

¹⁶ Maliye Nezareti, Temettuat Defteri No 12 122 Varna sancağı kaymakamlığı, nakleden H. Doğru, "XIX. yüzyılda Kuzeydoğu Bulgaristan'da Bir Kaza: Kozluca" *Balkanlarda İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğler*, Sofya, Nisan 21-23, 2000, IRCICA, İstanbul, 2002, s.237.

¹⁷ Sayı alınan kaynakta çok net değildir, yanlış olma ihtimali vardır.

¹⁸ BOA, Kamil Kepeci, 5990 numaralı defterden M. Tayyip Gökbilgin, *agm*, s.214.

¹⁹ *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1266/1850, s.63.

kazalar oluşturmaktadır.²⁰ Kanitz'in verilerine göre, 1855'te Varna'nın nüfusu yaklaşık 16 bin (8300 Türk, 6100 Ortodoks, 1000 Ermeni, 30 Yahudi ve 130 Rum)dir (Kanitz, 1879, s.198).

Kırım Savaşı (1853-55) sonrası Osmanlı idaresi, Bulgaristan'a 70 ya da 90 bin Çerkezle yaklaşık 100 bin Tatar yerleştirmiştir.²¹ Kırım taraflarından Osmanlı topraklarına yapılan göçlerde bazı göçmenler önce İstanbul'a getirilmiş, sonra Karadeniz limanlarına gönderilmiştir. Bazı göçmenler ise doğrudan Varna ya da Köstence gibi Tuna vilayeti şehirlerine yerleştirilmiştir. Mayıs 1860 başlarında çok sayıda Tatarın Varna'ya ulaştığı bilinmektedir ancak bunların tamamının şehre yerleşip yerleşmediği kesin değildir. Varna'nın bu durumda çoğu göçmen için geçici bir konaklama mekânı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır, zira 1859 yılı sonlarına ait bir belgede Varna kaymakamı, payitahttan, Varna'daki 12 bin göçmenin ihtiyaçlarının kış bastırmadan karşılanmasını talep etmektedir. Ancak on beş ay sonra aynı minvalde yapılan istekler, göçmenlerle ilgili Varna'daki durumun hiç de iç açıcı olmadığını ve değişmediğini göstermektedir.²² Bu yıllarda Varna'nın net nüfusunu tespit etmek oldukça güç görünmektedir.

1858 yılında Osmanlı Devleti Eyalet nizamnamesinde bazı değişiklikler yapılmıştır. Valiler, merkezi hükümetin tek temsilcisi haline gelmiştir. 1860'ta valilikler mutasarrıflıklara yükseltilmiştir. 1864'te Mithat Paşa'nın danışmanlığında Eyalet Reform Yasası ilan edilmiştir (Shaw, Shaw, 2006, s.122-124). Buna göre eyalet sınırları yeniden çizilmiş ve vilayetlerin liva (sancak), kaza, nahiye ve köylerden oluştuğu bir idari yapı meydana getirilmiştir. Yeni idari yapılanma çerçevesinde örnek uygulamaların yapılacağı bir vilayet olarak ise Tuna vilayeti kurulmuştur. 1864'te Tuna vilayetine vali olarak atanan Mithat Paşa döneminde vilayet genelinde yeni yöntemlere göre şoselerin ve köprülerin inşası (üç yıl içinde üç bin kilometrelik yol ve 1400'den fazla köprü), yeni esaslara bağlanarak düzene sokulan zaptiye teşkilatı ile genel güvenliğin sağlanması, çiftçilerin ihtiyaç duydukları parayı düşük faiz karşılığında sağlayan menâfi sandıkları, Tuna üzerinde ticaret vapurlarının işletilmesi, posta arabaları teşkilatı, Müslüman ve hristiyan yetim çocuklar için bakımevleri, Kırım ve Çerkez göçmenlerin yerleştirilmesi gibi meselelerde devlet dairelerinde iyileştirici tedbirler alınmıştır.²³

1866 sayımında Tuna vilayetindeki şehirler arasında vergilendirilen nüfus açısından Rusçuk, Şumnu, Plevne ve Vidin'in ardından Varna, 5. sırada yer alır. Toplamda 7537 vergi vermekle yükümlü kişiyi Todorov etnik olarak sınıflandırır. Bu durumda nüfusun; 3732'si (%49.5) Bulgar, 2169'u (%28.8) Müslüman, 885'i (%11.8) Müslüman göçmen, 101'i (%1.3) Müslüman çingene, 596'sı (%7.9) Ermeni ve 54'ü ise (%0.7) Yahudidir.²⁴ 1866 sayımına dair kayıtlarda Varna'da 3532 Rum ve 662 Bulgar olduğuna dair not düşülmüştür. Todorov, bunun Varna'daki Rum nüfusun daha toplu olmasından kaynaklanabileceğini ve bunun da şehri değil, sancağı kapsayabileceğini söyler. Nottaki bu verileri eski kayıtlakilerle karşılaştırır. Eski kayda göre Varna'nın hristiyan nüfusu 2.032 Bulgar ve 596 Ermeni'den mürekkeptir ve sayı, nottakinden oldukça farklıdır (Todorov, 1983, s.354).

²⁰ *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 127/1854-5, s.78.

²¹ Bunlarla yerli Bulgarlar arasındaki anlaşmazlık, daha sonra 1869'da Bükreş'te merkezi İhtilal komitesi etrafında örgütlenen Bulgar ihtilalciler tarafından kıskırtılmıştır. H. İnalcık, Bulgaria, *Encyclopaedia of Islam*, Leiden, E.J. Brill, 1960, c. I, s.1304.

²² Konuyla ilgili olarak bkz. M. Pinson, "Ottoman Colonization of Crimean Tatars in Bulgaria, 1854-62", VII. *Türk Tarih Kongresi*, 25-29 Eylül 1970, c.II, TTK, Ankara, 1973, s.1040-1058.

²³ *Tarihte Türk-Bulgar İlişkileri*, Genel Kurmay Başkanlığı, Ankara, 1976, s.66-7.

²⁴ Veriler, Sofya'da bulunan Ulusal Kiril ve Methodius Kütphanesi Doğu Bölümü'nde (NBKM, Oo), yer alan Cetvel-i mizan-ı vergi ve nüfus, Rs 98/8; N. Todorov, *The Balkan City, 1400-1900*, University of Washington Press, Seattle and London, 1983, s.345'te Tuna vilayetinde 45 şehri kapsayan tablodan derlenmiştir.

1868 salnâmesi²⁵ Tuna vilayetinde söz konusu ilk yıllıktır. Tuna vilayetinde nüfus büyüklüğüne göre şehirler büyükten küçüğe şöyle sıralanabilir: Rusçuk, Tırnova, Sofya, Niş, Vidin, Varna ve Tulça. Rusçuk, Varna ve Tulça'da Müslüman nüfus, gayri müslim nüfusa göre daha fazladır ve bu sancaklar arasında Varna, nüfusunun yaklaşık %74'ü Müslüman olarak ilk sırada yer alır. Varna, Tuna vilayetinin toplam nüfusunun % 7.76; Müslüman nüfusun % 14,23'ünü ve gayrimüslim nüfusun da % 3,4'ünü barındırmaktadır. Köy sayısı bakımından da Tuna vilayetinin % 10,8'ini kapsar (Karpas, 2010, s.247). (Bkz. Tablo 1)

	Köyler	Müslümanlar	Gayrimüslimler	Toplam
Varna	391	58689	20769	79458
Tuna vilayeti toplam	3623	412417	610892	1023309

Tablo 1: 1868 yılında Tuna Vilayeti ve Varna'daki Köy sayısı ve Nüfus

1868 salnâmesinde Tuna vilayetinde Hristiyan erkeklerin toplam sayısı 610.892 ve Müslümanlarınki de 412.417 olarak kaydedilmiştir. Niş (nüfusunun önemli bir bölümü Sırp'tı) ve Varna'daki 21 bin Rum hariç tutulursa bu salnâmeden yararlanılarak Tuna eyaletindeki Bulgar erkeklerin toplam sayısının 359.907 Müslümana karşılık, 490.467 olduğu hesaplanabilir. Aslında Müslümanların sayısı, 1862-1878 yılları arasında Tuna boyuna yerleşmiş olan 200-300 bin Çerkez ve Kırımli göçmen sayıma dahil edilmediği için noksan tahmin edilmiştir (Karpas, 2010, s.136).

Tuna vilayetindeki Rum sayısı, Bulgar-Türk arasındaki oranda bir değişime yol açmaz çünkü Rum nüfus yoğunlukla Karadeniz kıyılarındadır. Vilayetin yarısından fazla şehrinde Yahudi nüfus vardır. Yahudiler Sofya başta olmak üzere daha batıdaki şehirlerde yoğunlaşmış görünmektedir. Rusçuk, Şumnu ve Varna gibi büyük şehirlerde ise nispeten toplu bir Yahudi nüfusunun bahsedilebilir. Yahudilerin aksine Ermeniler, vilayetin doğusunu tercih etmişlerdir. Varna da bu yerleşim yerleri arasındadır. Varna'daki Ermeni nüfusu, İstanbul-Varna arası doğrudan ekonomik bağlantının sonucudur. Bu bölgenin ekonomik yükselişi ve birçok daimi panayırın kurulması dikkate değer sayıda Ermeni nüfusu celbetmiştir. Çingeneler hemen her şehirde vardır. Müslüman çingene sayısı, gayri Müslim olanlardan biraz daha fazladır (Todorov, 1983, s.354-355).

1869 verilerine göre Tuna vilayet nüfusu toplamda artmışken hem Müslüman hem de gayrimüslim Varna nüfusunda düşüş görülmektedir. Köy sayısı ise 76 adet artmıştır. Varna, Tuna vilayetinin toplam nüfusunun % 5,8; Müslüman nüfusun % 11,5 ve gayrimüslim nüfusun % 2,5'ini barındırmaktadır ki bir önceki yıla göre verilerin her biriminde azalma görülmektedir.²⁶ Bkz. Tablo 2

Sancak	Haneler(aileler)	Köyler	Müslümanlar	Gayrimüslimler	Toplam
Varna	6342	467	43431	16727	60158
Tuna vilayeti toplam	71712	4438	378826	654914	1033740

Tablo 2: 1869 yılında Tuna Vilayeti ve Varna'daki köy sayısı ve nüfus

1872 yılında Rusçuk, Vidin, Sofya, Tulça ve Tırnova'nın yanında Tuna vilayeti sancaklarından biri olan Varna'nın kaza merkezleri Varna, Pazarcık, Balçık, Pravadi ve Mankalya'dır; Kozluca da nahiye olarak bu idari yapıya dahildir.²⁷ 1874 sayımında Tuna vilayeti

²⁵ 1868 yılından başlayarak vilayetle ilgili her türlü konunun işlendiği Tuna Vilayeti Salnâmesi yayınlanmaya başladı. Son Tuna Vilayeti Salnâmesi 1292/1876 yılında yayımlandı. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra Osmanlı Devleti kuzey Bulgaristan'ı kaybettiği için Tuna vilayeti de ortadan kalkmış oldu.

²⁶ 1286/1869 Tuna Vilayet Salnâmesi, K. Karpas, *age*, s. 248.

²⁷ *Salnâme-i Tuna 1289/1872* , Def'a 5, Tuna Vilayet Matbaası.

toplamında Müslüman nüfusun artış gösterdiği gözlemlenmektedir. Bu salnâmeye gayri Müslim nüfusun yoğun olarak bulunduğu Niş, dahil edilmemiştir. İdari bölge merkezi olarak Varna'nın bu sayımdaki verileri 1869 yılına yakındır. Varna'da hane sayısı 383, köy sayısı ise 60 birim azalmış görünmektedir. Ancak Müslüman nüfusta az sayıda bir artış görülürken, gayrimüslim nüfus, tam tersi az da olsa azalma göstermiştir.²⁸ (Bkz. Tablo 3)

	Haneler (aileler)	Köyler	Müslümanlar	Gayrimüslimler	Toplam
Varna	5959	407	44878	16701	61579
Tuna vilayeti toplam	304932	3103	504297	491742	996039

Tablo 3: 1874 yılında Varna ve Tuna vilayetinde Nüfus

1874'te Varna merkezin nüfusu 1891 hane Müslüman (3844 nüfus) ve 999 hane gayri müslim (1359 nüfus)'dir. Varna'da tamamen Müslüman ve tamamen gayri Müslim nüfusun ikamet ettiği köylerin yanında karışık nüfusa sahip köyler de vardır. Varna şehri bazında köylerin %63'ü Müslüman, %20'si Müslüman ve gayri Müslim karışık; %17'si gayri Müslim köylerdir. Varna'ya dair bu salnâmede köylerin hangi yönde olduğu maalesef kaydedilmemiştir. Ancak köylerin merkeze uzaklıkları tespit edilebilmektedir. Merkeze en yakın köy, bir saat uzaklıktaki tamamen Müslüman bir nüfusa sahip Feranga-i kebir karyesidir. En uzak köyler ise yedi saat uzaklıktaki Çerkez muhacirler için kurulmuş iki köydür. Ortalama olarak köyler merkeze 3-4 saat uzaklıktadır. Yakınlık-uzaklık durumunda köylerin Müslüman-gayri Müslim yapısının bir etkisi görünmemektedir. Örneğin, bir buçuk saatlik uzaklıktaki Galata karyesi tamamen Müslüman bir nüfusa sahipken aynı uzaklıktaki Kösteriç karyesi homojen bir gayri müslim köydür. Varna merkez ve Kozluca dışında göçmen köyler de dahil toplam 62 köyde 1555 Müslüman hane ile 1145 gayri Müslim hane vardır. Köy bazında ortalama hane sayısı yuvarlak hesapla 44'tür. Köylerdeki hane sayılarında Müslüman hane sayısı ortalamanın altında iken gayri müslim hane sayısı ortalamanın üstündedir. Müslümanlar az sayıda haneyle daha fazla köye dağılmışken; gayri Müslimler, daha az köyde daha çok sayıda hane ile ikameti tercih etmişlerdir. Burada tamamen Müslüman nüfusa sahip göçmen köyleri istisnadır çünkü bu köylerde hane sayısı diğer Müslüman köylere oranla daha fazladır.

Müslim-gayri müslim karışık köyler nüfus açısından diğer köylere oranla daha kalabalıktır. En kalabalık nüfusa sahip köy, 25 hane/67 Müslüman nüfus ve 87 hane/239 gayri Müslim nüfus ile Hızırca karyesidir. En kalabalık gayri müslim köy, 86 hane/315 nüfusla Çavuş karyesidir ve onu, 82 hane/220 nüfusla Kapaklı karyesi takip eder. Bu iki köyün nüfus yapısı ödedikleri bedel-i askeriye ile tahmin edilebilir. Nüfusu daha az olan Kapaklı karyesi, Çavuş karyesinin hemen hemen iki katından biraz daha az bedel-i askeriye ödemesiyle yükümlüdür. Çavuş karyesi sakinleri arasında askerlik yapamayacak durumda olanların dolayısıyla vergi yükümlüsü olmayanların sayısının daha fazla olduğu tahmin edilebilir. Çerkez göçmen köyleri hariç tutulduğunda en kalabalık Müslüman köy, 57 hane/102 nüfusla Ruuslar²⁹ karyesidir. Hane ve nüfusu en az olan köy ise 11 hane/23 nüfusla Alaaddin mahalle karyesidir. Bu köyün tamamen ayrı ya da yeni bir yerleşim merkezi olduğu düşünülebileceği gibi mevcut Alaaddin karyesinden bir saat uzaklıkta olması da göz önünde bulundurulduğunda ilgili köyün mezraa ya da yaylasında oluşan bir ikamet alanı olma ihtimali de vardır.

²⁸ *Salnâme 1290/1874*, def'a 6, Tuna Vilayet Matbaası, Rusçuk.

²⁹ O. Nuri Peremeci, "Ruslar köyü" şeklinde ifade eder.. O. Nuri Peremeci, *Tuna Boyu Tarihi*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1942, s.183.

Karışık nüfus barındıran köylerde Müslim- gayri müslim dengesi, ortalama göz önünde bulundurulduğunda üç aşağı- beş yukarı mevcuttur. Ancak ilginç istisnalara da rastlanmaktadır. 31 hane gayri Müslimin yaşadığı Cedid-i müslim karyesinde, sadece bir hanelik 4 Müslüman nüfus vardır. Köye bu hanenin yeni taşındığı ve dolayısıyla adının da yeni verildiği ya da değiştirildiği düşünülebilir. Varna merkeze eşit uzaklıktaki Derviş-i Müslim karyesi ve Derviş-i lain karyesi adı altında iki farklı yerleşim kaydedilmiştir. Aslında iki farklı ad altında tek bir köy mevcuttur, zira kayıt tutan görevli Müslüman ve gayri Müslim nüfusu ayrı ayrı yazma tercih etmiş görünmektedir.

Müslüman köyler kategorisine dahil ettiğimiz yerleşim birimleri arasında göçmen yerleşimleri dikkat çekicidir. Bunlar; Tatar mahallesi ile birlikte mukimleri Çerkez göçmenler olan İskan karyesi muhacirin-i çerakise, Aziziye karyesi, Mustafa Beyler karyesi, Ulahlar karyesi, Abdi karyesi muhacirin-i çerakise köyleridir.³⁰ Göçmen nüfusu barındıran yerleşim birimleri tamamen Müslüman nüfusa sahiptir. Göçmenlerin ikamet ettiği yerleşim yerleri arasında Tatar mahallesi eski bir yerleşimdir, vergi yükümlülükleri vardır. Çerkez göçmenleri barındıran köylerden İskan karyesi muhacirin-i çerakise ve Abdi karyesi muhacirin-i çerakise merkezden 7'şer saat uzaklıkta henüz yeni kurulmuş izlenimi vermektedir. İlki, 59 haneli olup 157 nüfusa sahiptir, ikincisi ise 32 hane olup 104 nüfusa ev sahipliği yapmaktadır. Osmanlı devleti, Balkanlarda -en azından bizim örneğimiz Varna'da- göçmenleri; birlikte toplu olarak yaşayabilecekleri, yerli nüfustan ayrı yeni yerleşim birimlerine yerleştirmiştir. Devlet, göçmenlere hayvan vererek kendi geçimlerini sağlamaları için destek sağlamış ve onları hemen vergiye tabi tutmayarak belli bir ekonomik düzeye ulaşmalarına imkan tanımıştır. Örneğin, devlet; 59 hanelik İskan karyesine 80 koyun, 142 keçi, 27 binek hergele, 38 kısrak hergele, 4 sağmal manda, 25 sağmal kara sığır, 112 koşu kara sığır olmak üzere toplam 462 baş hayvan vererek hem hayvansal ürünler elde etme hem de arazide kullanmak üzere fiziki sermaye sağlamıştır.³¹

1877-8 (1294) sayımında Varna sancağı'nın nüfusu 85.500; hane sayısı da 9.849'dur. Tuna vilayetinin toplam nüfusu ise 907.774, hane toplam sayısı ise 160.251'dir (Karpas, 2010, s.251). 1874 verileri dikkate alındığında 1877-8 rakamları, Varna sancağında hem hane hem de nüfus bazında artışa işaret etmektedir. İlginçtir ki Tuna vilayeti genelinde rakamlar oldukça düşüktür ve muhtemelen bazı sancaklar bu sayıma dahil edilmemiştir. 1881 sayımına göre ise 24.561 kişi Varna şehrinde yaşamaktadır: 8.903 Türk, 6.721 Bulgar, 5.367 Rum, 837 Tatar, 541 Yahudi, 338 Çingene, 186 Alman. 1901'de sayı 34.922'ye ulaşmıştır (Ivanova, 2002, s.149). Varna'nın nüfusu, onu oluşturan etnik ve dini yapıda değişikliklerin yanında giderek artış göstermektedir.

Şehrin Mimari Yapıları

Bir kale ve iskeleye sahip Varna'nın asıl yerleşim yeri kale dışındadır. Evliya Çelebi'nin Varna varoş diyerek bahsettiği şehrin, batı tarafında bağlarla kaplı kırmızı topraklı dağlar yer alır.³² Şehir, yabani elma ağaçları ve üzüm bağlarıyla geniş bir vadide Devna gölünün denize döküldüğü yeredir. Bir tarafı deniz, bir tarafı göller ve vadi ile çevrilidir. Nehir vadisinin kuzey tarafı 1000 kademe yüksekliğindedir ve tamamen Şumnu dağlarına benzer. Düz Bulgaristan ovasından dik ve uçurumlu kenarlara, aşağı doğru inen bu coğrafya yavaş yavaş düz bir arazi olur. Bu tepelerden

³⁰ Varna Kaymakamı'na gönderilen kayıttan Varna'ya üç yüz kadar Çerkes muhaciri geldiğini öğreniyoruz. Gelenler Nemçe (Avusturya) posta vapuruyla gelmişlerdi. Bunlar Rum ili canibinde iskan ve ikamet etmek istediklerinden bu konuda gerekli tahkikin yapılması ve tayinat ve araba verilip verilmeyeceği konusunda ellerinde bir belge olmadığı bildirilmektedir. J. Akyüz, "Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Yolları", *Bilig, Yaz / 2008*, sayı 46, s.50.

³¹ *Salnâme 1290/1874*, def'a 6, Tuna Vilayet Matbaası, Rusçuk.

³² Evliya Çelebi, *age*, 5. Kitap, s.51.

Varna'ya kadar olan uzaklık yaklaşık üç mildir. Güney tarafı daha yakın olan vadi, hızla dikleşip üzerleri Balkan ormanlarını ve sivri tepelerini gösterir.³³

Şehrin ana yapılarından olan kale, denize doğru uzanmış iki burnun teşkil ettiği körfezin kuzey kıyısındadır. Şehrin kuzeyindeki burnun üzerinde bir kasaba ve güneyde de Varna'dan 4-5 km. uzaklıkta Galata (Kalliacré) denilen yine meskun bir yer vardır. Varna ile Galata arası bataklıktır (Gökbilgin, 1986, s.211). Evliya Çelebi'ye göre kalenin çevresi üç bin adım olup dört tarafı hendeklerle çevrilidir ve batı tarafından şehre açılan demir kapısı önünden köprüden geçilir. Dört köşede sağlam kuleler mevcuttur, araste ve limana nazır şahane topraklar teçhiz edilmiş hisar vardır. Evliya Çelebi'nin kayıtlarında hisarın içinde mustahfız evleri, zahire ambarları ve bir cami olduğu ancak çarşı ve hamamı olmadığı yazılıdır.³⁴

Bizans zamanından kalma kale, çift duvarları, kuleleri ve kışlaya siper olacak kadar geniş bir iç kale, bir Müslüman mahallesi, bir cami, bir hisar ve barudhaneden müteşekkildir ve 1829'da Rus istilasına kadar şehri ve limanı korumuştur. Kazak saldırıları ve Ruslarla savaşlar sonucunda şehir, 18. yüzyılda topraktan yapılmış kale duvarı ile çevrilmiş, kara tarafında korunaklı yol, kule ve kapılarla bir hendek inşa edilmiştir. Rusların iç kaleyi yıkmasının ardından Osmanlılar 1851'de büyük ölçüde tamamlanan merkezi bir kale ve çevresinde tabyalarla Yeni kaleyi inşa etmişler ve bu yapıya 1877'de bir de hendek eklenmiştir (Ivanova, 2002, s.149). Ruslarla savaşlar ve 1854'teki yangın, çoğu Müslüman kamu binasının kaybına yol açmış ve çoğu yapı 19. yüzyılda yer değiştirmiştir.

Kale dışında Varna şehri, Osmanlı fethiyle birlikte vakıf binalarıyla gelişmiştir. Aslında sadece Varna'da değil, Osmanlı hakimiyetini kurduğu tüm şehirlerde özellikle vakıflar eliyle medeniyetini inşa etmiştir. Osmanlı döneminde şehir merkezlerine cami-mescit, tekke-zaviye ve türbe gibi dini yapılar; han, bedesten, kervansaray, arasta ve çarşı gibi ticari yapılar; imaret, hamam, köprü, su kemeri, çeşme ve saat kulesi gibi sosyal yapılar; mektep, medrese ve kütüphane gibi eğitim merkezleri; kale, kule-ocak, burç ve tabyalar gibi askeri yapılar inşa edilmiştir.³⁵ Ekrem Hakkı Ayverdi, Avrupa'da Osmanlı Mimarisi adlı eserinde, Osmanlı'nın Balkanlar'da 15.787 adet mimari yapı inşa ettiğini ortaya koymuştur (Ayverdi, 2000). Sadece Bulgaristan'daki mimari eserlerin sayısı 3.399 adettir; bu sayı, 2.356 adet cami-mescit, 142 medrese, 273 mektep, 174 tekke-zaviye, 42 imaret, 116 han, 113 hamam-ılca-kaplıca, 27 türbe, 24 köprü, 16 kervansaray, 74 çeşme, saat kuleleri, hastaneler, bedestenler, kütüphaneler ve çeşitli sanat eserlerinden meydana gelmiştir.³⁶

16. yüzyıl ortalarında Varna'daki vakıflar arasında Davud Paşa vakfı ve Piri Mehmet Paşa'nın İstanbul ve Silivri'deki cami ve tesislerine ait vakfı (Varna'da serdhane ve buzhane ile dükkanlar) da görülmektedir (Gökbilgin, 1986, s.212). 17. yüzyılda şehirde iskele başında Emir Efendi cami, Yeni cami, Debbağhane cami, Müstecib Efendi cami, Şebşah Kadın cami gibi büyük camiler ve Piri Paşa hamamı, iskele başında Boğdan beyi çeşmesi ve Devna nehri kıyısında mesirelik alanda bir namazgâh vardır.³⁷

E. Hakkı Ayverdi'nin kayıtlarına göre; Varna şehrinde; zaviyesiyle birlikte Abdurrahman Efendi Cami, Akbayır mahallesinde Ahmet Paşa Camii, Alaaddin Cündi cami, Atık Cami (eski

³³ Tabyalara en yakın tepeler 3000 hatve (adım) uzaklıktadır. Burası hiç bir uzak mesafeden tehdit edilemediği gibi çevresine de hakimdir. H. von Moltke, 1828 *Seferi (Bulgarya ve Rumeli'de Ruslar)*, çev. A. Rasim ve Muammer, İstanbul, Askeri matbaa, 1932, s.68.

³⁴ Evliya Çelebi, *age*, 5. Kitap, s.51.

³⁵ *Balkan Türkleri*, Asam Yayınları, Ankara 2003, s.193

³⁶ *Balkanlar'daki Türk Kültürünün dünü-bugünü-yarını*, Uluslararası sempozyum (26-28 Ekim 2001), Hazırlayan: Hasan Basri Öcalan, Uludağ Üniversitesi yayınları, Bursa, 2002, s.220.

³⁷ Evliya Çelebi, *age*, 5. Kitap, s.51-52.

camii) Mehmet Çavuş Cami, Bedreddin Efendi- Debbaghane Camii, Çarşı Camii, Çavuşzade Camii, çarşı içinde Eyyubzade Mehmet Çavuş Cami, Hacı Ali Cami, Hayriye Cami, Kale Camii, Kavaklı Cami, Karamanîzâde Hacı Ali Mescidi, Kalender Hoca mescidi, Kazancılar mescidi, Kürd Ali Efendi- Teşvikiye Camii³⁸, Küçük Hoca mescidi, Mehmet Ağa mescidi, Osman Paşa camii, Piri Paşa camii³⁹, Subh-şah Hatun binti Kurd Efendi Cami, Seyyid Mehmet Efendi camii, Siyami Efendi mescidi, Şaban Efendi Camii ve Tekye Camii olmak üzere 24 cami ve mescit vardır (Ayverdi, 2000, s.122-123).

1869 yılı itibariyle ise Varna'da 19 cami, 2714 ev, 730 dükkân, 246 mağaza, 14 han, 3 hamam, 4 değirmen, 53 fırın, 13 debbağhane, 53 meyhane, 3 karakol, 12 tophane ve tabya, 1 cephan, 1 telgrafhane, 1 fabrika, 1 kışla, 5 ambar, 1 hükümet konağı, 1 mahkeme, 1 gümrük, 1 saat kulesi⁴⁰, 11 medrese, 12 sıbyan mektebi, 1 tekke ve türbe, 12 kilise ve havra kaydedilmiştir.⁴¹ 1872 Tuna salnâmesi'nde ise Varna şehrinde 16 olmak üzere Varna sancağında isimleri belirtilmeyen toplam 54 cami tespit edilmiştir.⁴² Ayverdi'nin isimlerini zikrettiği 5 medrese (Kürt Ali Medresesi, Piri Paşa Medresesi, Abdurrahman Efendi mahallesinde Alaca Hasan bin Mustafa Efendi Medresesi, Hacı Şaban Efendi Medresesi, Seyyid Ahmet Efendi Medresesi) ile birlikte Varna merkezde 13 medrese vardır.⁴³ Aynı yıllıkta Varna'da bir tekkenin varlığı tespit edilirken Ayverdi, sancak genelini dikkate alarak Pir Can Baba Zaviyesi, Hacı Ahim Nakşibendi Tekyesi ve Hacı Yazıcı Zaviyesi ile birlikte beş tekke ve zaviyenin şehirde mevcut olduğundan bahseder (Ayverdi, 2000, s.123). Vakıf kayıtlarında da tekkelerle ilgili meselelere ait belgelere rastlamak mümkündür. Örneğin, Debbaghane mahallesindeki Mahmud Efendi tekkesi camisinin hitabetine Varnalı Osman bin İbrahim kahvehane kirasını vakfetmiştir.⁴⁴

Piri Paşa Hamamı⁴⁵ yanında isimlerini bilmediğimiz toplam üç hamam daha Varna'da faaliyettedir. Todorov, Askeri bey bin Hasan Bey'in 200 bin kuruş değerinde hamamı olduğunu ve bunu da 20 bin kuruşa kiraya verdiğini tespit etmiştir (Todorov, 1985, s.446). Varna'da sadece bir tane salhane⁴⁶ vardır.⁴⁷ ve değeri de 80 bin kuruştur (Todorov, 1985, s.446). Piri Paşa Mektebi ve Alaca Hasan Efendi mektepleriyle birlikte şehirde bir rüşdiye, on iki de sıbyan mektebi mevcuttur.⁴⁸ Vakıf kayıtlarında ise şehrin varlıklı isimlerinden Çavuşzade Mehmet Ağa'nın şehir merkezinde yaptırdığı mektep, sıbyan muallimi meselesiyle gündeme gelmiştir.⁴⁹ Piri Paşa mektebi, Evliya Çelebi'nin de saydığı meşhur iki mektepten birisidir. Diğer de Şeyh Müstecib

³⁸ A. Hikmet Bey'in açıklamasına göre bu cami 1829-1830 Rus akınında yanmış, Sultan Mahmud'un Tuna boyu ziyaret ve teftişi sırasında ihya edilmiştir. Caminin ihya kitabesi Ayıntâbi Aynî kaleminden "Arşa yazılsa sezâ aynı bu tarih-i tâm// Eydi Hân-ı Mahmud Varna'ya cami bina" şeklindedir. E. H. Ayverdi, *age*, IV (4,5,6., kitap, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk), 2. baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 2000, s.122-123.

³⁹ O. Nuri Peremeci caminin 1829'da Rus gülleleriyle yıkıldığını yazar. O. Nuri Peremeci, *age*, s.139.

⁴⁰ 1872'de memleket saati olarak kaydedilen saat kulesinin ne zaman yapıldığına dair net bilgi yoktur. Evliya Çelebi'nin, seyahati sırasında saat kuleleri nazar-ı dikkatini celbetmiştir ancak Varna'da saat kulesine dair bir kayıt düşmemiştir. 1775'te Varna'yı ziyaret eden Fransız Chavalier, "yaklaşık yirmi yıl önce inşa edilmiş üzerinde zili görünen ve yangın kulesi olarak kullanılan bir saat kulesinden bahseder. Ancak bu kulenin 1828 Rus işgalinde ya da 1854 Kırım savaşı esnasında çıkan yangında yıkıldığı sanılmaktadır. Yeni saat kulesinin ise 1888'de yapıldığı iddia edilmektedir (http://varna.info.bg/english/clock_tower_en.htm) ki Osmanlı salnâmelerinde saat kulesi kayıtları daha eski tarihlidir.

⁴¹ *Salnâme-i Vilayet-i Tuna*, sene 1286, defa 2, Tuna vilayet matbaası, s.114.

⁴² *Salnâme-i Tuna* 1289, s. 113 salnâmede toplama işleminde yanlışlık yapılmış ve toplam 58 olarak yazılmıştır.

⁴³ *Salnâme-i Tuna* 1289, s.113.

⁴⁴ VGMA, Defter No:1175, s.10; 4 S 1222/13.04.1807

⁴⁵ O. Nuri Peremeci, hamamın 1935'lere kadar mevcut olduğunu, Balkan bankasının yıktırarak yerine bina yaptırdığını söyler.

⁴⁶ 1850 tarihli bir belgeye göre Varna salhanesinden özel olarak istenilen ilik yağı talebi, hayvan kesimi bittiği için yeterince karşılanamamıştır. (BOA, C. ML., 2596; 15 Z 1266/ 22.10.1850)

⁴⁷ *Salnâme-i Tuna* 1289, s.113.

⁴⁸ *Salnâme-i Tuna* 1289, s.113.

⁴⁹ VGMA, Defter Nu: 1175, s.10; 17 M 1221/06.04.1807.

Efendi Mektebidir.⁵⁰ 1874 yılında Varna'da Müslüman çocukların okul sayısı 63; kız öğrenci sayısı 337; erkek öğrenci sayısı 11120; gayrimüslim okul sayısı 25, kız öğrenci sayısı 395 ve erkek öğrenci sayısı ise 889'dur. Okul sayısı dikkate alındığında gayri Müslim nüfusun okullaşma oranının, Müslüman nüfusa oranla daha yüksek olduğu görülmektedir (Karpas, 2010, s.448).

Salnâme kayıtlarında yer almayan ancak Ayverdi'nin adını zikrettiği Husrev Kethüda İmaret-i de Varnalılar'ın hizmetindedir. Varna'nın silüetine askerî bir unsur olarak katılan kışla, şehri ziyareti sırasında Sultan II. Mahmud tarafından yaptırılmıştır.⁵¹ Osmanlı şehirlerinin mamur görüntüsüne katkıda bulunan köprü, çeşme gibi yapılar Varna'yı ihya etmektedir. Ayverdi, kâğıt Naib Ahmet Efendi Köprüleri, su yolu ve çeşmeleri, Piri Paşa çeşmeleriyle birlikte 5 adet çeşmenin varlığına işaret eder (Ayverdi, 2000, s.123). 18. yüzyıl başlarında şehrin en önemli çeşmelerinden olan iskele yakınlarındaki çeşme harap durumdadır ve şehrin ileri gelenlerinden Eyüpzade Mehmet Çavuş Ağa çeşmenin tamirini üstlenmiştir.⁵²

Şehrin cami ve çarşıyla oluşan merkezindeki yapılar dışında şehir sakinlerinin ikametgâhları da seyyahların kayıtlarına girmiştir. Evliya Çelebi'nin anlatısında Varna'nın evleri "serapa kârgir divarlı ve kırmızı kiremitli dört bin adet tahtâni ve fevkâni ve ayân-ı kibar u sigar evlerdir."⁵³ Şehrin yapı yoğunluk ve çeşitliliği onun karakterini ortaya koyar niteliktedir. Ticari yapı olarak sayılabileceğimiz dükkan (733), kahvehaneyle birlikte han (14), mağaza (253), hamam(3), ambar (5), su değirmeni (5), salhane (5), fırın(53), debbağhane (15) ve koltuk meyhanesi (52) gibi yapıların toplam sayısı 1134'tür.⁵⁴ Aynı kayıtlarda hane sayısının 3764 olduğu ve yoğun tarımsal faaliyetlerin yanında Varna'nın bir ticaret şehri de olduğu ortaya çıkar.

Varna, Rus Kuşatması Altında

Varna şehrinin Yakınçağda tanık olduğu en önemli olayların başında 1828-29 Osmanlı-Rus savaşı gelir.⁵⁵ 19. yüzyıl başlarında Balkan topraklarını karmaşa ortamına sürükleyen Yunan isyanlarının Osmanlı idaresince bastırılma şeklini bahane eden Rusya'nın başını çektiği müttefik devletler (İngiltere ve Fransa), bağımsız Yunanistan'ın kurulması yönünde hükümler içeren Londra Antlaşmasını Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmek istemiş ancak Osmanlı Devleti, bunu içişlerine müdahale saymıştır. Olaylar müttefik donanmasının Navarin'de Osmanlı gemisini batırmasıyla savaşa doğru sürüklenmiş ve nihayetinde Rusya, Nisan 1828'de Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır.⁵⁶

⁵⁰ Evliya Çelebi, *age*, 5. kitap, s.51.

⁵¹ Yine Aynı Efendi tarih beyti: Aynı cunûd-ı müslimîn yâd eylesin tarihini/Nev kışla yaptı Varna'da Sultan Mahmud el makam 1249, E. H. Ayverdi, *age*, s.123; *Salnâme-i Tuna* 1289, s.113.

⁵² VGMA, Defter No: 623, s.152-162; 25.04.1125/21.05.1713.

⁵³ Evliya Çelebi, *age*, 5. Kitap, s.51.

⁵⁴ *Salnâme-i Tuna* 1289, s.113.

⁵⁵ Savaşın sosyal ve ekonomik etkileri için bkz. Tuğrul Özcan, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara, 2014.

⁵⁶ 19. yüzyıl başlarında Balkan topraklarını karmaşa ortamına sürükleyen Yunan isyanları, Ortodoksların hamisi tavrını takınan Rusya'nın ve her biri kendi özel çıkarlarını koruma peşindeki Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ne müdahalesine zemin hazırlamıştır. Osmanlıları Balkanlardan atmak ve sıcak denizlere ulaşmak gibi tarihi emelleriyle Rusya'nın başını çektiği devletlerden İngiltere, aslında Osmanlı devletinin toprak bütünlüğü taraftarı bir politika izlemiştir. Ancak Mehmet Ali Paşa'nın Mora seferi İngiltere'yi rahatsız etmiştir. Zira Doğu Akdeniz'de Mora ve Girit valiliği verilen Mehmet Ali Paşa gibi güçlü bir paşa ya da kuvvetli bir Rusya yerine zayıf bir Osmanlı Devleti ve küçük bir Yunanistan İngiltere'nin işine gelmektedir. Bu düşünce ile İngiltere, Rusların Yunan asileri lehinde yapılmasını teklif ettikleri tedbirleri incelemeyi kabul etmiştir. Ruslar ve İngilizler Osmanlıların Yunan isyanını bastırma yönündeki faaliyetlerine son vermek için Sen Petersburg'da görüşmeler yapmışlardır. Sen Petersburg'da Rusya ve İngiltere'nin imzaladıkları protokolde (4 Nisan 1827) Yunanistan'ın Osmanlı devletine vergi ile bağlı muhtar bir devlet haline getirilmesi ve bütün Türklerin de Yunanistan'dan çıkarılması hükümlerine yer verilmiştir ki bu protokol, bağımsız bir Yunanistan kurulması yönünde atılan ilk adımdır. Fransa da 1815'te kendisine karşı kurulmuş kutsal ittifakı bozmak niyetiyle Rusya ve İngiltere'ye destek vermiştir. Bu üç devlet imzaladıkları Londra Muahedesiyle Osmanlı Devleti Sen

Osmanlı Devleti, Rusların Balkan topraklarına saldırısı karşısında ağır hareket etmiş, Rusların İbrail muhasarasından on dört gün geçtikten sonra ancak ordu karargahı Şumnu'ya asker göndermeye başlamıştır. Temmuz ayı başında da Kaptan-ı derya İzzet Mehmet Paşa Varna'ya karadan gitmiş, Sadrazam ise Ağustos'un sonunda İstanbul'dan Şumnu'ya hareket edebilmiştir (Moltke, 1932, s.11). Osmanlı ordusunun İstanbul'dan geç ayrılması ve ağır hareket etmesi Ruslara karşı savunmada kalınacağına bir göstergesidir (Moltke, 1932, s.18). Osmanlı Devleti savaşın ilerleyen safhalarında donanma hazırlıkları yapma girişiminde bulunmuş ancak donanmanın Rus donanması mukabilinde levazımatı mükemmel olmadığı, donanma askerinin bir kısmının Varna'ya götürülmüş olduğundan gemilerin hepsinde yeterli asker olmadığı, yenilerin de "hazariyete alışmış şehri takımının yorgan yasdık ile donanmaya dolmaları bî-hûde kalabalığı mucib olacağı" (Slade, 1832, s.500) ve savaşta bir işe yaramayacakları dolayısıyla eksik bir donanmanın ihraç edilemeyeceğine karar verilmiştir. Cezayir korsanları, Fransa ablukası, Tunus ise Rusya'nın Malta sularında gezinmesini sebep göstererek Babıali'nin donanma için gemi tedariki talebini reddetmiştir.

Rus kuvvetlerinin Kozluca'ya doğru hareketi 1828 muharebesinde bir dönüm noktasıdır. Rusların muhasara planına göre Balkanları aşmak için üç yol, yani Şumnu, Pravadi ve Varna olup en önemlisi sonuncu yoldur. Çünkü bu yol Rus sınırında Osmanlı payitahtına en kısa yol olmakla beraber muhasara ordusunun bir tarafını denizle takviye imkanı sağlamaktadır. Varna, bu yolun anahtarı mesabesinde (Moltke, 1932, s.47).

Şehrin en aşağı noktasında evler ve Bizans mimari tarzında yapılmış, barut deposu olarak kullanılan küçük bir kale vardır. Uçurumun kenarında bulunan asıl istihkam, kalede son bulup denizden 40 kadem yüksekliktedir. Sonra Varna etrafında Devna nehrine kadar ve batıya doğru uzar. Surun her cephesi 6 top içine alacak 10 adet tabya ile muhafaza edilen alçak bir topraktan ibarettir. Varna kalesi 162 topla donatılmıştır. Çevresi 2.5 mil olan kalenin duvarları arasında kalan batı kısmı 1828'de inşa edilmemiş olup mezarlık vardır (Moltke, 1932, s.67). Mekana bakıldığında Varna savunması inanılmaz bir olaydır. Çift alçak duvarlardan ve yaklaşık altmış top alan dar bir hendekten müteşekkil kalenin bir yanı deniz, diğer tarafı da geniş botların demir atabileceği küçük bir koy ile çevrilidir. Kuzey tarafı tepelik, batısı son kuşatma karşısında en önemli savunma alanı olan büyük bataklık bir göldür ki kuşatma buradan yapılamamıştır (Slade, 1832, s.500).

Moltke'ye göre, Pravadi'den gelen dar yoldan dış istihkamdan 500 hatve mesafe içinde bulunan Devna gölüne farkına varılmadan yaklaşmak mümkündü ve bu arada bir küme tepeler mevcuttu. Bazı tabyalar Balçık'tan gelen yol üzerindeki tepelerden kolaylıkla yan ateşe alınabilirdi. Türkler buradan gelebilecek saldırının farkında olarak gerekli tedbirleri almıştı. Ruslar destek alma düşüncesiyle şehre denizden kuzey doğu yönünden saldırdılar. Kendi kuvvetlerini az zannettikleri için bu tarafı güvence altına alma gayesi gütmüşlerdi. Rus kuşatması sırasında 3 Temmuzda İstanbul'dan ayrılan Kaptanıderya İzzet Mehmet Paşa 17 Temmuzda 5000 kişilik bir birlikle güneyden kaleye girmiştir (Moltke, 1932, s.69-70).

Ruslar, karadan on sekiz bin asker denizden de yirmi dört kıt'a savaş gemisini Varna'ya sevk etmiştir. Karadan ve denizden ağır Rus tazyiki altındaki Varna'ya Kaptan İzzet Mehmet

Petersburg protokolünü kabul ettiği takdirde asillerle Babıali arasında bir mütareke imzalanacağı ve bu mütarekenin ardından Yunanistan devletinin kurulacağını; kabul etmediği takdirde de üç devletin Yunan asilere yardım edeceği ve Osmanlı hükümetini de yola getirmek için baskı altında tutacaklarını belirtmişlerdir. (E. Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c.1, s.116-118, TTK, Ankara) Osmanlı Devleti Londra Antlaşmasının hükümlerini içişlerine müdahale sayarak kabul etmemiştir. Bunun üzerine müttefik donanması Navarin'de Osmanlı donanmasını batırmıştır. Ortada savaş hali olmadığı halde gemileri batırılan Osmanlı hükümeti ittifak devletlerinden tazminat talep etmiştir. Üç devlet de sorumluluğu Türk kaptanlara yükler nitelikte açıklamalar yapınca Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkiler kesilmiştir. İngilizlerle Fransızlar Osmanlı devletine karşı savaş açmak niyetinde değildir ancak Rusya, Nisan 1828'de Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır. (E. Ziya Karal, *age*, c.1, s.118-9)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

Paşa'ya destek mahiyetinde Varna muhafazası için askeri kuvvetle Sirozî Yusuf Paşa⁵⁷ da görevlendirilmiştir. Varna civarında 21 Temmuz 1828 tarihinde büyük bir çatışma yaşanmış ve her iki taraftan da -Rus baş kumandanı dahil- çok sayıda yaralı ve kayıp verilmiştir. Bölgeden takviye dört bin asker istenmiştir. Osmanlı yönetimi, Rusların Balkanlarda ilerlemesi üzerine sadrazamın başında olduğu tâlî olmak üzere ikinci bir ordunun da Şumnu'ya gönderilmesine karar vermiştir. Ordu Konaklı'ya geldiğinde talep üzerine bin beş yüz asker daha Varna'ya gönderilmiştir.⁵⁸

Varna'da hem Osmanlı hem de Rus kuvvetleri sürekli takviyelerle savaşı sürdürmüştür. Rus askerinin Tuna'yı geçerek İsakçı taraflarına tecavüzü sebebiyle Varna kalesinde ne kadar asker ve mühimmat olduğu kontrol edilmiştir. Yusuf Paşa'nın tespitlerine göre Varna'da bin yüz elli Müslüman erkek ve civar kazalardan üç yüz ve kapısı halkından dört yüz ki toplamda bin sekiz yüz kişi vardır. Bu sayıyla kalenin muhafazası mümkün değildir ve beş bin askere ihtiyaç vardır. Bunun üzerine Varna'ya ek kuvvetler gönderilmiştir.⁵⁹ (Moltke, 1932, s.340). Eylül 1828'de teftiş için Varna'ya gelen Küçük Mirâhûr Mehmet Ağa Varna'dan dönüşünde sadrazamla görüşmesinde şehrin durumu hakkında gözlemlerini aktarır: *"İzzet Mehmet Paşa hastadır. A'dâ karadan ve denizden Varna'yı muhasara ile ahaliyi telef etmektedir. Mevcut zahire var ise de dakik etmek mümkün olmadığından ve arpa bulunmadığından müzayakadadırlar. Dakik ile yeniden asker yetiştirilmez ise Varna tehlikededir. Kapıcıbaşı Yahya Ağa ile Samakolu Yusuf Paşa ve Serficeli Mehmet Ağa'dan başka çabalayan kimesne yoktur."*⁶⁰

Ruslarla Osmanlı birlikleri arasında Varna'nın Sinanlar Köyü yakınlarında şiddetli çatışmalar olmuştur. Osmanlı askerinin sayıca eksiklikleri esir vermelerine ve geri çekilmelerine neden olmuştur. Tabyaların Ruslar tarafından harap edilmesine rağmen Osmanlı askeri, Palashı İsmail Paşa ve Ömer Melon/Virion⁶¹ Paşa kumandasında çok sayıda mühimmat ve Rus askerini ele geçirmiştir. Şiddetli çatışmalar neticesinde bir Rus general de öldürülmüştür. Osmanlı galibiyeti, Rusların Varna'yı karadan ve denizden daha şiddetli tazyikini de beraberinde getirmiştir. Rus imparatorunun bizzat katıldığı çarpışmalarda her iki taraf da çok sayıda kayıp vermiştir. Varna sahilleri tamamen Rus savaş gemileriyle kuşatılırken şehrin kara bağlantısı da kesilmiştir. 9 Ekim 1828 tarihinde *"Sirozi Yusuf Paşa ile İzzet Mehmet Paşa'nın dairelerinde telef olmadık pek az âdem kalmış olduğundan sibyan ve nisvanın gırv ü feryad ve bizi çıkarın deyu hücumla başladıkları beyanıyla iki güne kadar yetiştirilmez ise vire ile Varna'nın teslimine mecbur oldukları"*⁶² haberleri ek kuvvetlerin Varna'ya gönderilmesini sağlamıştır.

Rus çarının bizzat idare ettiği ve sürekli takviye olunan Rus ordusu, Eylül ortalarına kadar kaleyi ele geçirmeye çalışmış, şiddetli çatışmalar karşılıklı kayıplarla neticelenmiştir. Rus askeri yorgundur, çok da zayıf vermiştir. Veba dahil salgın hastalıklar asker arasında yayılmıştır. Türk ordusu da Varna'ya doğru ilerlemektedir. Bu şartlar altında Ruslar için Varna'yı zapt etmek hayati önemdedir. Rusların saldırıya geçip kaleyi tamamen alamamalarının sebebi hendekteki gediklerin cephesinde olan derenin derinliğini bilmemelerinin yanında, aslında Rus askerinin, tüm saldırılarına rağmen Türk savunmasının yeniden yeniden canlanmasıyla cesaretlerinin kırılmasıdır. Sarf ettikleri çabaya nispeten elde edecekleri zaferin küçük olduğu inancındadırlar ve Şumnu'da

⁵⁷ Yusuf Paşa'nın orduya katılımı, Ruslara teslimi, mallarının müsaderesi için bkz. A. Slade, *age*, 501-3.

⁵⁸ *Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, c.II, s.335-8.

⁵⁹ *Age*, s.340.

⁶⁰ Bu haber üzerine sadrazam mevcut idarecilerle görüşerek Varna'nın imdadına yetişmek üzere iki paşa idaresinde beş yüz asker ve otuz bin kuruş atıyeye gönderilmesine karar verilmiştir. Varna işi kötüleşmeye başladığından Şumnu'dan Varna'ya çok sayıda asker sevkıyatı da emredilmiştir. Ayrıca Balkanlardan göç edenlere de çağrı yaparak bin kadar nüfus toplanmıştır. İstanbul'dan da piyade ve süvari birlikleri Varna'ya sevk edilmiştir. Şumnu'dan Ömer Paşa maiyetiyle dört tabur Mansure ve beş bin kadar çeşitli sınıflarda asker ve Balıkesirli Silahşor Mehmet Ağa ve başka kazaların ayanları askerleriyle Varna'ya gitmişlerdir. *Age*, s.340.

⁶¹ *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi* "Melon"; H. Moltke, *age*'de "Virion".

⁶² *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, s.345.

başarı haberlerini aldıkları Ömer Melon/Viryon'un birlikleri Varna'ya ulaşmak üzeredir. Moltke'ye göre Ruslar karşısında iyi beslenen ve mebzul mühimmata sahip Türk askeri karısını, çocuğunu, vatanını hendekte kaldığı sürece korumaya kat'ı karar vermişti (Moltke, 1932, s.79-82).

Varna önünde bulunan yirmi dört kıt'a Rus gemilerinin generali Varna muhafızı İzzet Mehmet Paşa'ya mektup göndererek Varna kalesinin vire yoluyla teslimini teklif etti.⁶³ Varna kalesinin neden ve nasıl elden gittiği sorgulanırken Ahmed Lütfi Efendi, Esad Efendi'nin kayıtlarını aktarmaya devam eder ve kalenin gitmesinde komutanların salahiyyetsizlikleri, asker eksikliği dile getirir. İzzet Paşa, savunmasında Yusuf Paşa'ya yüklenir, kendisinin dört aydır kaleyi teslim etmediğini, direndiğini, istediği yardımların gelmediğini, Yusuf Paşa'nın kaleye gelmesiyle de kalenin teslim edilmek zorunda kaldığını ifade eder. İzzet Paşa'nın savunmasında dikkat çeken ifadelerden biri de kale içinde kadınların -Yusuf Paşa'nın doldurmasıyla- kendisine saldırdıkları ve esir olmak istemediklerini vire ile kalenin teslim edilmesine onu zorladıklarıdır.⁶⁴ Anlaşılan Varna ahalisi kale içinde aylardır güç şartlar altında yaşam mücadelesi vermektedir ve şehirlerini terk etmek zorunda kalsalar dahi bu esaretten kurtulma çareleri aramaktadırlar.

Varna kalesinin Ruslara teslimine ve Yusuf Paşa'nın rolüne dair kaynaklar da farklı ifadeler yer alır. Ahmet Lütfi Efendi, kaynak olarak kullandığı Esad Efendi'nin Varna kalesine düşmesine sebep olarak bilgi eksikliği (adem-i vukûf), İzzet Paşa'nın ahmaklığı/anlayışsızlığı, ve Yusuf Paşa'nın hıyanetini gösterdiğini ifade eder ancak kendisi ihtiyatlı davranıp Yusuf Paşa'nın ihanetine dair bir delil olmadığını dile getirir.⁶⁵ Moltke'ye göre Yusuf Paşa kendisine yapılan teslim olma teklifini reddetmemiştir, konuşmalarla geçen zamanda mazgal tamirleriyle uğraşmıştır. Ancak 15 Eylülde Ruslar kesin teslim çağrısı yapmıştır.⁶⁶ Nicola Jorga'ya ise göre Ruslarla gizli ilişki içinde bulunan ve Odessa'da yapılacak bir barış müzakeresi öneren Yusuf Paşa şehri teslim etmeye meyilli idi ama kaptan-ı derya son ana kadar direnmekte ısrarlıdır. Bir kaç gün sonra 11 Ekim'de kaleye sıkışıp kalan kaptan-ı derya da askerleriyle birlikte kılıcını bırakarak teslim olmuştur (Yorga, 2009, s.287-8).

Varna kalesi, ilk gün kuşatmadan sonra 89 gün ve düzenli kuşatmadan sonra 70 gün ve ilk gediğin geçilmesinden sonra 27 gün direnmiştir. Varna müdafaası en muhteşem müdafaalar arasındadır ve kale surları dışındaki savaş sahasını teslim etmemeleri de dikkate değerdir. Ruslar da tüm olumsuz şartlara rağmen mücadele etmiştir (Moltke, 1932, s.110-111). Rus donanmasına karşılık verecek bir donanma temin edilemeyince 13 Ekim 1828 tarihinde Ruslar Varna kalesini savaşımsızın istila etmiştir. Askerler ve mühimmatın ordu tarafına nakli ve Varna'dan çıkacak ev göçleri için bin kadar arabanın hazırlanması istenmiştir.⁶⁷

⁶³ *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, s.346.

⁶⁴ *Age*, s. 349

⁶⁵ Yusuf Paşa ile ilgili rivayetleri de tarihine yazmaktan geri durmaz. Bir rivayete göre Rus gemileri Varna'yı şiddetli tazyike başlayınca müzakere için İzzet Mehmet Paşa Yusuf Paşa'yı Rusya amiraline göndermiştir. Yusuf Paşa gemide iken kaleden atılan topu amiral kendisine sormuştur. Yusuf Paşa bu top atışının sebebini anlamak için kaleye gitmek isteyince Rus amiral hilaf-ı muhabere davranıldığı gerekçesiyle Yusuf Paşa'yı tevkif ettirmiştir. Bir başka rivayette ise Yusuf Paşa, İzzet Paşa'ya güvenmediğinden canını kurtarmak için firar etmiştir. İki rivayete göre de Yusuf Paşa'nın gidişi çirkin olduğundan miri ve başka yerlere olan borçlarının ödenmesi için Siroz ve başka yerlerdeki mallarına el konulmuştur. *Age*, s.350.

⁶⁶ H. Moltke, *age*, s.79; 10 Ekim'de Yusuf Paşa bir kısım muhafızla Rus karargahına giderek teslim olmuştur. Ancak orada ne konuşulduğu namalumdur. İzzet Mehmet Paşa kalenin teslimine razı olmadı ve iç kaleye çekildi. Moltke, Yusuf Paşa'nın Rus karargahına girmesini müteakip Yusuf Paşa'nın Rusları tahrikle Varna üzerine açılan ağır ateş sonucu ahalinin Varna'yı terk etmek zorunda olduğunu ifade eder. Ertesi gün Kaptan-ı derya ve 300 kişilik maiyeti kaleden ayrılarak kale Ruslara teslim edilmiştir. Moltke, Yusuf Paşa'nın ihanetini kabul eder ama haklı bir davranış gibi açıklama getirir. Ona göre Yusuf Paşa'nın ihaneti saray entrikaları sonucudur. Cesur bir şekilde Varna'yı müdafa ettiğinde sırada azli vaki olmuş, Rumeli'deki malları mirice zabt edilip müsadere olunması kendisine reva görülmüştü. H. Moltke, *age*, s.110.

⁶⁷ *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, s.347.

Varna'nın düşmesiyle birlikte tüm doğu Bulgaristan Rusların eline geçmiştir. Moltke'ye göre, Osmanlı askeri bu kaleyi elinde tutabilse idi Ruslar Tuna'nın diğer tarafına dönmeye mecbur kalacaktı. Ordunun bir kısmı buraya yerleşmiş, bazı istihkamlar tamir edilmiştir (Moltke, 1932, s.128). Varna limanı donanmaya elverişli olduğu için civarı da orduya iyi bir karargah olmuştur. Aynı zamanda ordunun kışla yeri olduğundan meydana gelebilecek taarruzlar için de iyi bir çıkış mevkiidir (Moltke, 1932, s.143). Kuşatma sonrası Varna'da hasar görmeyen ev kalmamış, hepsi harabe yığını haline gelmiştir. Balkanların İstanbul'a gönderdiği ürünlerin de çıkış noktası ve Balkanların anahtarı olan Varna'nın tüm olanaklarını, Rus saldırıları silip süpürmüştür. Sayısız cami ve kilise harap olmuştur. Üç bin evden geriye orada burada dağınık şekilde bir kaç yüzü sağlam kalmıştır.⁶⁸

Müslüman ahalinin hepsi göçe mecbur olup gücü yetenler ordu tarafına (Şumnu) ve bir kısmı tüccar gemileriyle İstanbul'a gitmişlerdir. Örneğin, Ruslar, bu ahalinin bir bölümünü öküz arabalarıyla Kamçı'ya götürmüşler, geri kalan 848 kişi ise üç Nemçe bandıralı gemiye bindirilerek Ahyolu'na gönderilmiştir. Ancak Osmanlı idaresi, muhtemelen askeri sebeplerle muhacirleri Ahyolu'nda karaya çıkarmamış, gemiler İstanbul'a çevrilmiştir. Muhacirler 19 Kasım 1828'de Galata limanına inmişlerdir (Gülsoy, 1992, s.250). Balçıklı, Benderli, Akkermanlı, Kavartalı olup Varna yerleşmiş olanlar dışında aslen Varnalı olanlar çoğunluktadır.⁶⁹ Müslüman ahalinin yanısıra Bulgarlar da Varna'dan göç etme yolunu seçmişlerdir. Ancak onların istikameti Rusya'ya doğrudur. 1829'da 70-80 bin Bulgar Rus ordusunu takip ederek Beserabya'ya yerleşmişlerdir.⁷⁰

O. Nuri Peremeci, Ruslar'ın bu savaştan sonra kuzey ve hatta güney Trakya'dan birçok Bulgar ve Gagavuzları alıp Beserabyaya götürüp, oraya yerleştirdiklerini ve bugün hala Beserabya'da yaşamakta olan Bulgarlar ve Gagavuzlar o zaman oraya götürülen muhacirlerin soyları olduğunu söyler. Ancak Rusların Balkanlardan alıp götördükleri bu Bulgarların çoğu oralarda yaşayamamışlar ve dönmüşlerdir. Sultan II. Mahmut zamanında bu kişiler, Varna ve Pravadi kazasında boş kalmış, ahalisi kırılmış bir takım köylere yerleştirilmişlerdir. Varna kazasında Hızırca, Paşayığıt, Kozluca, Karahüseyn, Emreler, Dizdar, Acemler, Ruslar, Derbend köylerindeki Bulgarlar ve Pravadi kazasındaki Avren, Devne, Kutlubey, Ahırköyü, Yeniceköy, Vençen, Nevçe ve sair köyler Bulgarları gibi (Peremeci, 1947, s.183).

Rusların Varna'yı işgal edip şehri harap ettikleri ve ahalinin de şehri terk etmek zorunda kaldığı 1828-9 yıllarında şehirde veba salgını da başlamıştır. 1829 yılı Mayıs ortalarında ortaya çıkan veba, önce Çırnava, Babadağ, Köstence ve Mangalya'da ve en nihayet Varna'da görülmüştür. Moltke, Varna'daki manzarayı şöyle anlatır: *"Varna'da gerek ambarlarda ve gerekse ordu imalathanelerinde ve depolarda yatırılan hasta sayısı 4000 kişi idi. Bu hastalık, ordu askerine ait olan ve bir mağazada saklı eşyalardan bulaşmıştır. Bu eşya deposunun memurları hastalıktan kaybedilen ilk kişilerdir. Askerin bir arada bulunmasından, gıdaların kötülüğünden, ceset kokularından iskorpit gibi hastalıklar da yayıldı. Haziran ortalarında Varna hastanesine günlük 50-80 hasta geliyordu. Bu esnada 8 doktora hayatını kaybedince hastalar iyice bakımsız kaldı. Bir kaç tabur şehrin dışında ikamete mecbur kaldı. Asker deniz banyosu yapmaya zorlandı. Çadırlar sirke ile temizlendi. Askerin eşyası sürekli havalandırıldı. Ölülerin eşyaları yakıldı. Vebaya tutulan askerler tecrit edildi. Veba hastaneleri bütün manasıyla korkunç birer ölüm evi idiler. Hastalar,*

⁶⁸ A. Slade, *age*, s.500. Fransa, İtalya ve bazı adalardan geçerek 1829 Mayıs'ında İstanbul'a gelen Adophus Slade, Osmanlı Kaptan Paşa'sının gemisine binerek Karadeniz'de seyahate başlar. Yazar, Edirne barış antlaşması öncesi İstanbul'daki siyasi gelişmeleri yakından takip etmiştir ve Blonde gemisi ile Sivastopol, Odessa, Varna ve Burgaz'ı ziyaret etmiştir. Daha sonra Edirne ve civarını da gezmiştir. Özellikle Bulgarlarla Rusların ilişkileri hakkında da bilgiler vermiştir.

⁶⁹ Varnalı muhacirlerin büyük çoğunluğu tüccar ve esnaf. Aileleri ile göç eden Varnalıların tamamı tek eşlidir, dokuz ailede hizmetçi vardır, bir kaç ailede de cariye bulunmaktadır. U. Gülsoy, *agm*, s.258-70.

⁷⁰ H. İnalçık, "Bulgaria", *EI*, s.1304; 1861'de de on bin Bulgar, Kırım'a gitmiştir.

ölülerle ölecekler arasında sendeleye sendeleye dolaşıyorlar ve güneşin kavurucu harareti altında muzdarip oluyorlardı. Haziran içinde hastalık o kadar yayıldı ki hemen hemen haftada 1000 kişi hastaneye sevk olundu. 26 Ağustos'a kadar 5509 hastadan 3959 tanesi öldü. Haziranın 25. Günü bir anda 300 kişi öldü. 41 sıhhiye memurundan 28'i hastalanıp 20'si hayatını kaybetti. 7 eczacı, 30 hasta bakıcı öldü. Ölen sağlık çalışanları yerine gelenler tecrübesiz gençler ve yabancılardı. Yalnız hastanelerde değil şehrin bütün sokaklarında, tarlalarda, hasılı her çitin arkasında ya bir ceset veya ölümle pençelesen bir kişiye rastlamak mümkündü.⁷¹ Slade'e göre ilk on ayda sadece Varna'da 15 bin Rus askeri ölmüştür. Askerler kar altında çadırlarda yatmak zorunda kalmıştır. Yazar, zafer kazanmış medeni bir ordunun bu şartlar altında 1829-30 yıllarında Varna'da kalmalarını inanılmaz bulmaktadır, ölmelerine de şaşırılmamak gerektiğini ifade eder (Slade, 1832, s.502-4).

Kalenin vire yoluyla tesliminden kısa bir süre sonra Eylül 1829'da Varna, Edirne Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'ne iade edilmiştir.⁷² 1828-29 Osmanlı-Rus savaşı, Rusların Bulgarlarla yakın temas kurmaları ve onları tanımaları (İnalçık, 1992, s.26) açısından bir dönüm noktasıdır. Ruslar, Balkanlar'da kendilerine yakın bir dil konuşan Bulgar topluluğunu görünce, onları daha iyi tanımayı ve aralarındaki ilişkileri geliştirmeyi düşündüler. Şark meselesinin bir parçası olarak Osmanlıları Balkanlar'dan atabilmek ve akabinde sıcak denizlere inebilmek için dinî, sosyal ve kültürel yapıları gereği Bulgarlar, bu yıllarda Ruslar için tarihi emellerini gerçekleştirebilecek önemli bir vasıta niteliğindedir (Köse, 2006, s.240).

Sultan II. Mahmut ve Sultan Abdülmecit'in Ziyaretleri

1828-9 Osmanlı-Rus Savaşının ardından harap mekânların tamiri ve yenilenmesi için çalışmalar başlatılmıştır. Rusya'ya ödemeye mecbur kalınan yüklü meblağa rağmen Sultan II. Mahmut 1834-6'ya kadar Osmanlı topraklarındaki en mühim kalelerden biri olan Varna'yı yeni baştan tamir ettirmiştir. Bu kale, Varna mevkiine uygun tarzda olmak üzere ayrı bir planla yapılmıştır (Moltke, 1932, s.235). II. Mahmut, yapılan çalışmaları yerinde tetkik etmek, halkla temasa geçmek ve yaptığı yeniliklere kamuoyu oluşturmak gayesiyle yurt gezilerine çıkmıştır. Gezilerin bir ayağı da Rumeli⁷³ taraflarına gerçekleşmiştir. 1839 yılı 27 Nisan'da Nusretiye gemisi ile Beşiktaş sarayından ayrılarak denizden Varna'ya doğru yola çıkmıştır. II. Mahmut'un maiyetinde Moltke de bulunmaktadır.⁷⁴ II. Mahmut'un Rumeli gezisi için tercih ettiği Nusretiye gemisi 68 top taşımakta ve belki de mevcut fırkateynin en büyüğü ve en güzeldir. İki Avusturya vapuru da maiyete eşlik etmektedir. İstanbul'dan Varna'ya giderken yolculuk güzel bir havada başlamış ancak yolu yarılacaklarında kuzeyden esen küçük bir bora gemide karmaşa ve tedirginliğe yol açmıştır. Avusturya vapurları iki koldan yanaşarak Nusretiye'yi Varna limanına yanaştırmıştır (Moltke, 1932, s.99). Üç gün kaldığı Varna'da Sultan, yoğun bir inceleme gezisi yapmıştır. İlk etapta Varna'da yeni yaptırılan kışla, hastane ve demirhanenin açılışını yapmıştır. Teşrifîye Cami, 200 bin İstanbul keyli hububat alacak büyüklükte zahire ambarı ve mühimmat ambarlarını tetkik etmiş; inşa olunan kale ve tabyaların her yerini detaylı incelemiştir.⁷⁵ Mevcut barut mahzenlerinin bulundukları yer rutubetli olduğundan daha uygun bir yere baruthane yaptırılmasını emretmiştir. Varna halkının zaruri ihtiyacına cevap olarak şehir içinde bir hamam, eski kalede bir iki cami yaptırılması emrini vermiştir.

⁷¹ İlginçtir ki vebayla boğuşan Rus askerleri bir taraftan da kantinlerde iş ve işret, zevk ve eğlence vur patlasın devam etmektedir. H. Moltke, *age*, s.242-3.

⁷² M. Tayyip Gökbilgin, *agm*, s.213

⁷³ II. Mahmut'un Rumeli gezisi, maiyetinde bulunan Sahaflar Şeyhizade Mehmed Esad Efendi tarafından kaleme alınmıştır: Ayâtü'l-hayr, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, n.319. Geziden kısa not ve haberler de Takvim-i Vakayi gazetesinde yayınlanmıştır.

⁷⁴ Padişahın seyahati için 21 Nisan öğleden önce 10.15, Moltke'ye göre eşref saati dikkatlice belirlenmiştir. Moltke, maiyette bir frenk olarak dikkat çekmemek için padişahın gönderdiği Türk kıyafetlerini giymiştir. H. Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, çev. H. Örs, TTK, Ankara, 1960, s.97.

⁷⁵ *Takvim-i Vakayi*, defa 149, 25 RA 1253/29.06.1839.

Sultan II. Mahmut, 3 Mayıs'ta köprü, gümrük ve yeni kale palangalarında deneme top atışlarını seyretmek üzere Galata Burnu'nda Muhafız Paşa'nın kendisi için yaptırdığı köşke gitmiştir. Paşa'ya hizmetlerinden ötürü mirahurluk payesi, nişanı ve çeşitli hediyeler vermiştir. Varna naibi, belde ileri gelenleri, azınlık metropolidi, kocabaşı ve çorbacılar da padişahın huzuruna kabul edilmişler ve hediyelerle taltif edilmişlerdir. Memleketin her yerinde bulunan Müslüman olsun gayri müslim olsun herkesin zulümden korunması ve asayişin sağlanmasının en büyük arzusu olduğunu ve seyahatinin amacının bunun doğrultusunda ahalinin durumunu görmek, kaleleri incelemek, memleketi imar etmek, ahali ve reayayı korumak olduğunu belirtmiştir. Tüm fukaraya ve mektep çocuklarına dağıtılmak üzere sıla-i vâfire verilmesini emretmiştir. Daha sonra Devna gölü karşısındaki Peynirli Çiftliğinde dinlenmiş (Özcan, 1991, s.372) ve Moltke'den de şehrin bir haritasını istemiştir. Haritadan maksat şehrin bir perspektif resmidir ve Moltke bu tarz bir resmi siyah beyaz çizmiş, bir resim meydana getirmesi için -söylediğine göre- İstanbul'da iyi bir ressama göndermiştir (Moltke, 1932, s.99).

1846 yılında, II. Mahmud'u takiben Sultan Abdülmecit de bir dizi seyahate çıkarak tebasıyla yakın temas kurmuştur. 40 gün süren ve çok kalabalık bir maiyetle hareket eden Sultan Abdülmecit, İstanbul'dan Büyükçekmece üzerinden Silivri, Çorlu ve Burgaz'ı takiben Edirne'ye varmıştır. Ardından Habipçe, Karapınar, Zağra-i Atik ve Kızanlık'a gelmiştir. Edirne gibi Kızanlık'ta da bir müddet kalmış, Tırnova, Rusçuk, Silistre ve Şumnu'nun ardından Varna'ya gelmiştir.⁷⁶ Varna'da kışlayı incelemiş, şehrin ileri gelenlerine taltiflerde bulunmuş ve Varna iskelesinden İstanbul'a doğru ayrılmıştır.⁷⁷ Varna, Sultan II. Mahmut'un Rumeli gezisinin ilk durağı iken Sultan Abdülmecit'in son durağıdır. Sultan II. Mahmut, şehre gemiyle limandan giriş yapmış, Abdülmecit'in maiyeti ise döneminin bir yeniliği olan demiryolu ile Varna'ya taşınmıştır. Varna açısından düşünüldüğünde II. Mahmut'un gezisi daha kapsamlıdır, zira savaş sonrası şehrin gelişimine yöneliktir.

İlk Osmanlı Telgraf Hattı Varna'da

Varna, ilk Osmanlı telgraf hattının çekildiği ve tesislerin kurulduğu yer olarak da tarihte yerini almıştır. 22 Haziran 1853'te Rusların Eflak ve Boğdan'a girmesiyle aynı senenin Ekim ayında başlayan savaşta, bir süre sonra İngiliz ve Fransızlar da Osmanlı Devleti'nin yanında yer almışlardır.⁷⁸ Müttefikler ordularının hızlı haberleşmesini istemişler, bunun sonucunda ilk askerî hatlar İngilizler ve Fransızlar tarafından savaşın daha sonra intikal ettiği Kırım bölgesiyle İstanbul ve Avrupa bağlantısını temin edecek tarzda kurulmuştur (Yazıcı, 2002, s.111). Müttefiklerin üssü konumundaki Varna⁷⁹ telgraf hatlarının da merkezi olmuştur. İngiltere'nin İstanbul'daki büyükelçisi Varna-Kırım hattına başlanacağı sırada Varna'da uygun bir mekanın telgrafhane olarak kendilerine tahsis edilmesini istemiş ve 9 Ocak 1855 tarihli irade ile bu talep kabul edilmiştir.⁸⁰ Neticede, Osmanlı topraklarında İngilizler tarafından askerî amaçlarla kurulan ilk telgraf hatları Varna'nın

⁷⁶ Seyahatin detayları için bkz. M. Mercan, "Sultan Abdülmecit'in Rumeli Gezisi Hakkında Bazı Tespitler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXIV, sayı 1, Temmuz 2009, s.81-100.

⁷⁷ *Seyahatname-i Hümayun*, 1262/1845-6, s.22-23.

⁷⁸ Ruslar, 1853'te kutsal yerler sorununu ortaya atmış ve Osmanlı-Rus gerginliği neticesinde de Eflak ve Boğdan'ı işgali etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin Rusların işgal ettikleri toprakları boşaltması isteği gerçekleşmeyince fiilen savaş başlamıştır. Rusların karadeniz'deki üstünlükleri İngiltere ve Fransa'yı endişelendirmiş ve savaş Rus- Müttefik savaşına doğru gitmiştir. Osmanlı, İngiltere, Fransa ittifakına Avusturya ve Sardinya da destek vermiştir. Savaş, Tuna, Kafkas ve Karadeniz'de yoğunluk kazanmıştır. E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V. cilt, 3. baskı, s.238-240.

⁷⁹ Temmuz sonlarına doğru Varna'da toplanmış bulunan Müttefik kuvvetleri, Rusların Silistre'yi bırakarak Tuna'nın kuzeyine çekilmesi üzerine taarruz hareketine karar vermiştir. Ancak Varna'daki müttefik ordularında daha önce Tolun'da başlayan kolera ve sıtma hastalıkları o kadar yayılmıştı ki Fransızlar günde 80-100 zayıat vermeye başlamışlardı. Bu yüzden taarruz hareketi gecikmiştir. A. Tevfik Gürel, *1853-55 Türk-Rus ve müttefiklerin Kırım Savaşı*, Askeri Matbaa, İstanbul, 1935, s.79; Fevzi, *1853-55 Türk-Rus Harbi, Kırım Seferi*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1927, s.46.

⁸⁰ BOA, İrade, Hariciye, 5709.

Kalikarya burnundan Kırım sahilinde Balıklova yakınındaki Sen Jorj (Aya Yorgi)'a kadar yaklaşık 600 km.lik deniz hattıdır ve 13 Nisan 1855'te tamamlanmıştır. Varna-Şumnu-Ruşçuk-Bükreş arasında Fransızların kurdukları hatlar, aynı yılın 15 Mayısından itibaren müttefik ordularının kendi başkentleri ile haberleşmelerine imkan sağlamıştır (Yazıcı, 2002, s.111).

Bir süre sonra Avrupa ile haberleşme günden güne arttığından yalnızca Edirne hattının fazla yükü kaldıramadığı, sık sık kesildiği ve tamirinin masraflı olduğu vb şikayetler üzerine Varna ile İstanbul arasına doğrudan bir hat çekilmesine karar verilmiştir. Eylül 1855'te İngilizler Varna limanından Karadeniz'den Kilyos kıyısına kadar deniz altından bir kablo çekmişlerdir. 24 Eylül 1855'te Beyoğlu-Tepebaşında bir evi telgraf merkezi yaparak buradan Kilyos'a kadar da bir havai hat uzatılmıştır. İngiliz ordusu emrinde olan memurlar 27 Eylül 1855'te her taraftan telgraf alıp vermeye başlamışlardır. Kırım savaşı sonrası, önce sadece tüccar ve yabancıların haberleşmesinde kullanılan hat, 1864 yılına kadar faaliyetine devam etmiştir. Daha sonra Varna'ya havadan yeni bir hat çekilmiştir (Hacısalihioğlu, 2007, s.129). Böylece Kırım savaşı sırasında Varna merkezli Varna-Kırım, Varna-İstanbul ve Varna-Bükreş hatları yapılmıştır.

Telgraf hatlarının yapımında gerek teknik donanım gerekse masrafların bir kısmı bizzat Batılı devletler tarafından sağlanırken Osmanlı Devletinden izin alınmıştır. Osmanlı hükümeti ayrıca yapım masraflarını üstlenmiş, görevlendirilen yabancı telgraf memurlarına pusula vermiş ayrıca telgraf hatlarının geçtiği kaza kaymakamlarına emir göndererek memurların gerekli tüm ihtiyaçlarının sağlanması temin edilmiştir (Hacısalihioğlu, 2007, s.130).

Telgraf hatlarındaki memurlar yabancı olduğundan Varna ayağındaki tesisin çalışmalarında şehir ahalisinin ne derece işin içinde olduğu tespit edilememekle birlikte işlerin kurulma aşamasında lojistik anlamda şehir ahalisinden işçilerin çalıştırılmış olma ihtimali yüksektir. 1872 Tuna yıllığında Varna merkez, Hacıoğlu pazarcığı ve Balçık'da birer adet, toplamda Varna sancağında üç adet telgrafhane kayıtlıdır.⁸¹ Telgrafhanede 1872 yılında ecnebi memurların yanında Türkler de vardır. Telgrafhanenin müdürü Hüsnü Efendi, ser muharebe memuru Şemsi Efendi, muhabere memurlar Emir Efendi, İzzet Efendi, Cevdet efendi; posta katibi Hamdi Hilmi, mukayyid Serkiz Efendi; Fransızca baş muhabere memuru Mösyö Papasyan, muhabere memuru Mösyö Martir Efendi ve Mösyö Serkiz'dir.⁸²

Varna- Rusçuk Demiryolu Hattı

Ruşçuk ile Varna'yı bir demiryolu ile birbirine bağlama fikri ilk olarak, Osmanlı Devleti hizmetinde bulunan ve bir iş için Varna ve Köstence civarına giden mühendis Bongarti'den gelmiştir. Bongarti, böyle bir demiryolu inşasının ve Devna gölüne açılacak bir kanalla Varna limanının genişletilmesinin yararlı olacağı kanaatindedir (Akyıldız, 2002, s.123). Köstence-Çernova'da hattından sonra Karadeniz kıyısındaki Varna limanı ile Tuna üzerindeki Rusçuk şehri arasında bir demiryolunun imtiyazı yine İngilizlere verilmiştir. İngiltere'nin gerek Ege, gerekse balkanların bu bölgesindeki demiryolu yatırımlarına ağırlık vermesi buralardaki tarımsal potansiyeli değerlendirmek amacı taşımaktadır. Bu yollar sayesinde İngiltere'ye yapılacak hububat sevkiyatı daha ucuza gelecektir (Kurmuş, 1971, s.261). Bugünkü Bulgaristan'ın ilk demiryolu olan Varna- Rusçuk hattının yapımına 1 Eylül 1861'de yapımına karar verilmiştir; Demiryolu yapımını üstlenen şirket (The Ruscuk and Varna Railway Company), Varna merkezli olarak 31 Aralık 1863 (20 Receb 1280) de kuruldu. Amacı gerek Rusçuk-Varna demiryolunu gerekse daha sonra alabileceği benzer imtiyazları hayata geçirmek ve işletmek, karadan ve denizden demiryollarıyla bağlantı sağlayan yollar yapmak, arazi, maden, orman vesaireye tasarruf edip işletmektir (Akyıldız, 2002, s.126). 21 Mayıs 1864 'te de yapım çalışmaları başlamıştır. Bu proje ile İstanbul-Viyana

⁸¹ *Salnâme-i Tuna* 1289, s.103.

⁸² *Age*, s.95.

arasının günün şartlarına göre yaklaşık yüz saat kısalması ve gemi trafiğine pek müsait olmayan Tuna boğazlarında çekilen güçlüklerin de ortadan kaldırılması planlanmıştır (Akyıldız, 2002, s.123).

Osmanlı Devleti, Varna- Rusçuk demiryolu sayesinde İstanbul ve Avrupa arasındaki ticaretin büyüyeceğini (Engin, 1993, s.40) inancındadır. Çalışmalara Rusçuk ve Varna'dan iki koldan başlanmış, çeşitli gecikmeler ve eksikliklerle 8 Kasım 1862'de trafiğe açılmıştır (Akyıldız, 2002, s.131). Demiryolu üzerindeki istasyonlar; Rusçuk, Çernovada, Vetova, İnebekçi, Aşıklar, Şeytancık, Kaspiçan, Pravadi, Kebece ve Varna'dır.⁸³ 224 km uzunluğundaki 36 saatlik⁸⁴ Varna-Rusçuk hattı, inşaatının bitiminden sonra 7 Kasım 1866 tarihinde işletmeye açılmıştır (Engin, 1993, s.40).

Sultan Abdülaziz niyetlenilmesine rağmen demiryolunu trafiğe açma merasimine katılmamış ama açılıştan sekiz ay sonra çıktığı Avrupa seyahatinin bir bölümünü ülkesinde inşa edilen yeni ulaşım aracıyla yapmıştır. Rusçuk'ta iki gün kaldıktan sonra 6 Ağustos 1867'de dokuz vagonlu özel hazırlanmış bir trenle buradan ayrılmıştır. Üzeri kırmızı ay yıldızla süslü, beyaz boyalı vagonlarla yapılan trenle Varna'ya taşınmıştır. Söz konusu seyahat ve taşıma işlemleri esnasında herhangi bir olumsuzluk meydana gelmemiştir. (27 Ağustos 1867) demiryolu ile seyahat eden bir diğer özel yolcu da Rusçuk'tan Varna'ya trenle giden Prens Napolyon'dur (18 Temmuz 1868) (Akyıldız, 2002, s.142-3).

1871-72 tarihlerinde şirketin gelir- gider dengesi iyice bozulmuştur. Gelirlerin düşmesinde bu sırada bölgede zuhur eden kolera yüzünden Varna ve Rusçuk'un karantina altına alınmasının da büyük etkisi vardır. Karantina yolcu ve zahire taşımacılığını olumsuz etkiledi ve ticaret alternatif güzergahlara kaymıştır (Akyıldız, 2002, s.137). İnşaatı yapan şirket tarafından işletilmeye başlanan hat, 1873 yılında Rumeli demiryolları kumpanyasına kiraya verilmiştir.

1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sırasında demiryolu Ruslar, Bulgarlar ve Osmanlılarca tahrip edildi. Rusların demiryolundan yararlanmamaları için Osmanlılar tüm lokomotif ve vagonları Varna'ya çekmiştir. Savaş başlayınca Osmanlı, Bulgar ve Slav memurlara el çektirip yerlerine Edirne ve İzmit demiryollarından eleman atamıştır (Akyıldız, 2002, s.144). Berlin antlaşması uyarınca Bulgaristan arazisinde kalmış ve Osmanlı Devletinin bu hattan dolayı olan borçlarını Bulgaristan üstlenmiştir. Rusçuk-Varna demiryolu genellikle Avrupa'dan İstanbul'a gelip de Akdeniz yolunu tercih etmeyen yolcular tarafından kullanılmıştır. Varna'ya kadar trenle gelenler buradan vapurla İstanbul'a geçerlerdi. 1888 yılında Avrupa hatları ile Osmanlı hatları arasında İstanbul-Edirne- Belgrad istikametinde irtibat sağlandıktan sonra Varna-Rusçuk hattının önemi azalmıştır (Engin, 1993, s.40).

Demiryolu ile birlikte şehirlerin fiziki yapısı ve görüntüsü de değişmiştir. Rusçuk'ta yapılmasından yaklaşık iki sene sonra Varna'da da yeni bir hapishanenin yapılmasına karar verilmiştir.⁸⁵ Varna'da bir hapishane olduğu 1289 salnâme kayıtlarında görülmektedir.⁸⁶ Bölgedeki canlanmayla doğru orantılı olarak Varna'ya gelip gidenler de günden güne artmaktadır. Talebi karşılayacak ve gelen yolcu ve misafirleri barındıracak bir yer yoktu. Bunun üzerine Tuna valisi Midhat Paşa'nın da çabalarıyla hisse senetlerinden teşekkül eden bir şirket kurularak Varna'da bir otel yapılmasına karar verilmiştir. Otel yapacak şirketin hisse sayısı dört yüz ve sermayesi de 4000 liradır.⁸⁷ Böyle bir otelin varlığı 1289/1872 Tuna Salnâmesi'nde tespit edilememiştir.⁸⁸ Ancak

⁸³ *Salnâme-i Tuna*, sene 1288, defa 4, Matbaa-i Vilayet-i Tuna, s.37.

⁸⁴ *Salnâme 1290*, s.310.

⁸⁵ Hapishanenin 81.500 kuruşa tamamlanması planlanmakta idi. BOA, İ.ŞD, nr.663; 9 RA 1286/ 19.06. 1869.

⁸⁶ *Salnâme-i Tuna 1289*, s.113

⁸⁷ "Varna kasabası günden güne kesb-i ma'muriyet etmekte olduğu halde gelip geçen misafirinik ikamesine mahsus mahal olmadığı.." BOA İ. MV, 26134; 14.02.1284/ 10 Aralık 1867. Otel demiryolu istasyonu ile İskele caddesi civarına yapılacaktı. A. Akyıldız, *agm*, s.137.

Kanitz seyahati sırasında konakladığı mekânları kaydederken Varna'da Hotel d'Angleterre'yi kaydeder (Kanitz, 1879, s.350).

Demiryolunun bölgeye bir etkisi de iskân mahallerini değiştirmesidir. Hattın trafiğe açılmasıyla beraber özellikle geçiş ve kesişme noktalarında bulunan istasyonlar çevresinde hemen derme çatma da olsa iskan hareketleri başlamıştır. Mithat Paşa rastgele binalar yapılmasının fena ve intizamsız kasabalara yol açacağından hareketle mülk arazilerin belli bir vergi karşılığında devlete ait arazilerin de şahıslarca el konulmadan müzayede ücreti mukabilinde iskana açılmasını teklif etmiştir. Söz konusu arazileri müzayede ile satma yetkisi Rusçuk ve Varna meclislerine verilmiştir.⁸⁹

Varna'da İktisadi Hayat

Evliya Çelebi, Varna'da çarşıda her çeşit esnafın iş yaptığı bin kadar dükkan ve hepsi, mücerred tüccar hanı olan hanların varlığından bahseder.⁹⁰ 1866 sayımına göre Varna'nın vergi verebilen toplam nüfusu 7537'dir (Todorov, 1983, s.389). Ancak Todorov'un 1868-70 için kullandığı tezkerelerde yer alan vergilendirilen kişi sayısı Varna için sadece 531 olup bu da toplam vergi verebilir nüfusun yalnızca %7'sini oluşturmaktadır. Bu verilerle şehrin genel iş gücü vs. hakkında sağlıklı ve net çıkarımlarda bulunmak oldukça güçtür. Ancak eldeki veriler değerlendirilecek olursak Varna nüfusunun büyük çoğunluğu zanaatkardır (handicraft) (%41.5), bunu ziraatla uğraşanlar (%19.2), ticaret ehli (%13), ameleler (11.1), devlet görevlileri (3.1) takip eder, %12.1'lik kesimin ise meslekleri tam tespit edilememiştir. 1828-9 Savaşı sonrasında Rus işgali altındaki şehirlerinden göç etmek zorunda kalan ve İstanbul'a gönderilen 848 kişiden oluşan Varna'lı aile reislerinin büyük çoğunluğu tüccar ve esnafıdır. Varnalı göçmenler arasında; 29 tüccar, 13 rençber, 12 reis, 11 din adamı, 7 asker, 5 tavukçu, 5 berber, 5 kahveci, 5 çiftçi, 4 iskele yazıcısı, 3 tüfekçi, ayakkabıcı, bakkal, 2 mağazacı, 2 serraç, 2 fişekçi, 2 kasap, 2 bekçi, 2 terzi, 2 attar, 2 mektep hocası, 2 kapan-ı dakik yazıcısı, 1 tüccar yazıcısı, birer mektep katibi, gümrük katibi, kayıkçı, saatçi, menzilci, fıçı, balıkçı, maunacı, reyinci, uncu, çıkırıkçı, ekmekçi, manav, dükkancı, tahmişçi⁹¹ vardır. Bu tablodaki tüccarların kiminin ne ticareti yaptığı bir iskele tüccarı ve bir de dakik tüccarının belli ise de çoğunluk kendisini sadece tüccar olarak tanıtmıştır. Kişilerin mesleklerini "tavukçu" olarak zikretmesi, bu iş kolunun daha önce zikredildiği gibi şehirdeki payına işaret etmesi açısından önemlidir.

Varna'da iktisadi hayatı anlamada ölçüt olarak kullanılacak verilerden biri de gayri menkul değerleridir. Evlerin, ticari yapılarla değer karşılaştırması Varna'nın karakteristiğini göstermesi açısından önemlidir. Bkz. Tablo 4

	Evler	Zirai mülkler (bağ, bahçe, tarla)	Ticari mülkler (dükkanlar, fırın, meyhane, han, değirmenler)	Diğerleri (avlu, hamam, zemlik, oda)	Toplam
Varna	2598780 (%29.5)	754545 (%8.6)	4934972 (%56)	519725 (%5.9)	8808022
11 şehir ⁹²	20846050 (%50.5)	3246805 (%7.9)	15729497(%38.2)	1388625 (%3.4)	41210977

Tablo 4: Varna'da 19. yüzyıl ortalarında gayri mülklerin değer (kuruş) olarak dağılımı (Todorov, 1983, s.433).

⁸⁸ *Salnâme-i Tuna*1289, Varna sancağı kasabalarının miktar-ı hane ve dükkan ve ebniye-i sairesi, s.113.

⁸⁹ BOA İ. MV, 25814; 17 Haziran 1867, nakleden A. Akyıldız, *agm*, s.141.

⁹⁰ Evliya Çelebi, *age*, 5. Kitap, s.51.

⁹¹ Liste için bkz. U. Gülsoy, *agm*, s.252-3.

⁹² Varna, Şumnu, Silistre, Pazarcık, Lom, Köstence, Provadi, Tulça, Maçin, Babadağ ve Mecidiye.

Şumnu, Silistre, Pazarcık, Lom, Köstence, Provadi, Tulça, Maçın, Babadağ ve Mecidiye gibi komşu ve civar şehirlerle birlikte değerlendirildiğinde, Varna'nın ticari çehresinin genelden farklı olduğu ve daha değerli ve çok sayıda ticari yapıya ev sahipliği yaptığı görülmektedir. Ticari hayatı Varna'yı varlıklı kimselerin de sayıca çok olduğu bir şehir yapmıştır. Varna'da hem sayıca hem de değerce fazla ev sahibi olanlar dikkat çekicidir. Tuna vilayeti genelinde on şehirde iki ya da daha fazla ev sahibi olan 29 kişiden 13'ü Varna'lıdır. (Bkz. Tablo 5):

Kişiler	Toplam mülk değeri (kuruş)	Evlerin değeri (kuruş)
Katibin-i evvel Mustafa bin Mehmet	29450	10 bin; 8 bin
Temistokli	20000	10 bin; 10 bin
Kozma oğlu Trakoğlu Dimitro	40000	35 bin; 5 bin
Burgaslı Mustafa oğlu Hacı Mehmet	58550	25 bin; 13 bin
Abdullah oğlu Mehmet ağa	60175	30 bin; 14 bin
Latif Efendi bin Yakup	79600	30 bin; 7 bin
Toparlakoğlu Mehmet Efendi	81475	25 bin; 2500
Hafız Eyyüp bin İsmail	86750	35 bin; 21 bin; 5 bin
Süleyman Ağa bin Mustafa	89825	15 bin; 4 bin; 3 bin
Osmanlı Bankası 2. Direktörü Dimitri Paspali	93000	15 bin; 6 bin; 5 bin; 5 bin
Mustafa Efendi bin Sivaslı Ali	135750	30 bin; 23.5 bin
Tütün Tüccarı Todor Efendi	170750	60 bin; 3 bin
Askeri Bey bin Hasan bey	674525	60 bin; 30 bin

Tablo 5: 1866 yılı tezkere ve vergi cetveline göre Varna'da birden fazla ev sahibi olanlar ve ev değerleri (kuruş) (Todorov, 1983, s.489-490)

Bir adet evleri olduğu halde değerleri oldukça yüksek mülk sahiplerinden ikisi de kadındır. Birisi Rum bir tebeanın karısıdır ve sahibesi olduğu evin değeri 22 bin kuruştur. Tütün tüccarı Todor'i'nin zenginliğinden evladı iyali de nasiplenmiş görülmektedir. Todor'i'nin kızının evi 40 bin kuruş civarındadır.⁹³ Gayrimenkul değerleri açısından toplamda Varna (44.985.762), Rusçuk'tan(48.345.540) sonra ikinci sırada yer alır. Kiralar bakımından ise ilk sıra Varna (1.472.791)'nındır. Vergilendirilen mukim başına değer 5968,6; kira 195,4 bu durumda değer açısından Varna birinci kira açısından Balçık (277)'tan sonra ikinci. Ortalama gayrimenkul değerlerinin incelenen on şehirde 3087,8; kiraların ise 51,2 kuruş olduğu göz önünde bulundurulduğunda Varna ortalamanın çok üstünde gayrimenkul satış ve kira fiyatlarına sahip bir şehir olduğu açıkça görülmektedir.⁹⁴ Todorov'a (Todorov, 1983, s.431) göre Varna ve Balçık'taki kiraların yüksekliği, lüks ticari mekânların, mağazaların kurulmaya başladığı gelişen liman şehirleri olmalarından kaynaklanmaktadır. Şumnu dışında kişi başına kira değeri 50 kuruş üzerindeki tüm şehirler liman şehirleridir. Varna, mimari yapılarıyla mamur bir şehirdir, ticaretgah bir mekan olarak da çevresindeki yerleşim yerlerine nispeten daha pahalıdır.

Varna, daha önce de bahsedildiği üzere ticari yapıları değer bakımından oldukça yüksek bir liman şehridir. 1872 yılında Varna şehrinde dükkan sayısı (733) ve mağaza sayısı (253)'dür⁹⁵ Bu rakamlarla Varna şehri, sancağın diğer kazalardan kayda değer şekilde üstündür. 1866 yılında Varna'da bir çeşit depo, toptan satış yerleri olan mağaza sayısının 85 (Todorov, 1983, s.443) olduğu göz önünde bulundurulduğunda şehirde ekonomik faaliyetlerin nasıl bir ivme kazandığı

⁹³ Değerler için bkz. N. Todorov, *age*, s.438.

⁹⁴ 1866 sayımına göre (NBKM Oo, cetvel-i mizan-ı vergi ve nüfus, Rs 98/8), *Age*, s.430.

⁹⁵ *Salnâme-i Tuna 1289*, s.113

görülebilir. Kısa denilebilecek bir sürede mağaza sayısının 85'ten 253'e çıkması şehirdeki ekonomik faaliyetlerin toptancılığa yoğunlaştığının bir göstergesi olması yanında han yerine "mağaza"ların açılması şehrin mukimi olan ya da olmayan ama şehirde uzun ya da kısa süreli ikamet eden tacirlerin zenginliklerine de işaret eder. Zira Todorov'un da vurguladığı mağazalar 19. yyda Balkan şehirlerinin iktisadi gelişme ve refahının en iyi işaretlerindendir. 18.yy sonuna kadar tüccarlar mallarını han veya bezistanlarda depolarken 19. yyda çağdaş çizgilerle inşa edilmiş özel depolar inşa edilmeye başlanmıştır. Mağazalar, tek ya da çok katlı mağazalar taş ve tuğla ile inşa edilen demir kapılı, pencereleri kepenkli, zemin katlı, geniş çatı arası olan yapılarıdır. Pratik amaçlar dışında mağazanın dış yüzü de tüccarın ekonomik gücünü gösteriyordu. Mimari olarak da farklı bir estetiğe sahiptiler ve şehrin ticari yüzüne katkı sağlıyorlardı (Todorov, 1983, s.443). Modern depo yapısındaki mağazalar kimi zamanlar ihtikara yol açan faaliyetlerin de merkezi durumuna geliyordu. Bazı tüccarlar, iskeleye gelen zahireleri yolda karşılayıp fiyatını kesip malları mağazalarına nakletmekte ve ziraatçilere kendi biçtikleri fiyatla sattıklarından karmaşaya neden olmaktadırlar. Devletin bulduğu çözüm yollarda zahire satılmasının men edilmesi ve hastane civarındaki yerlerin zahire pazarı olmasına karar verilmiştir.⁹⁶ Böylelikle şehirde zahire alış veriş yapılabilecek tarafların bir araya toplanacakları bir mekan tespit ve tayin edilerek mevcut bölgenin belirli dönemlerde canlı bir faaliyet merkezi olması temin edilmiştir.

Haklarında veri olup Todorov'un üzerinde çalıştığı mağazaların 1/4'ü Varna'dadır. Toplamda 347'yi bulan bu mağazalardan Varna'dakilerin sayısı 85'tir. Mağaza sahiplerinin toplamda sayısı 181 olup bunların 49'u Varnalı'dır. Bu durum, bir tacirin birden fazla mağazasının olduğu anlamına gelmektedir. Mağazaların toplam değeri Varna için 2670497, toplamda ise 4838472 kuruştur; ortalama mağaza başı değer Varna'da 31417, toplamda ise 13944 kuruştur (Todorov, 1983, s.443). Todorov'un verilerine bakıldığında Varna ve Köstence gibi liman şehirlerinde mağaza değerlerinin çok yüksek olduğu görülmektedir. Liman şehirleriyle içlerde yer alan şehirler arasında mağaza sahipleri arasında da farklılıklar vardır.

1866-70 tezkeresinde değeri 50 bin kuruşa kadar olan 26 mağaza sahibinden 16'sı Varna sakinlerindendir. Bu kişiler, mağaza sayıları ve mağazalarının toplam değerleri içinbkz. Tablo 6. şu şekildedir:

Kişiler	Mağaza sayısı	Toplam değer (kuruş)
Rum Todori kızı Alexandra	6	350 bin
Salil Paşa bin Mehmet Paşa	3	300 bin
Askeri bey bin Hasan Bey	7	274.5 bin
Nikolaidi Bezirgan	4	190 bin
Adı okunamayan bir Türk	3	120 bin
Bingazi mutasarrıfı Tahsin Paşa	1	100 bin
Mustafa Efendi bin Sivaslı Ali	3	65 bin
Tütüncü Todor Efendi	3	65 bin
Osmanlı bankası ikinci direktörü Dimitri Paspali	2	62 bin
Hüseyin bin Mehmet Emin	3	60 bin
Todor kızı Alexandra	1	60 bin
Süleyman Efendi Şumnulu Hasan Ağa	1	55 bin
Kristo oğlu Veliko ve Atanasoğlu Kosta	2	55 bin
Strati oğlu Pandeli	2	52 bin

Tablo 6: 1866-70 tezkeresinde Varna'lı mağaza sahipleri ve mağaza değerleri(kuruş)⁹⁷

Varna'da mağaza sahiplerinin çoğunluğu yüksek değerde mağazaya sahipken diğer şehirlerde tam tersi durum söz konusudur. Etnik bir değerlendirme yapıldığında ortaya çıkan tablo

⁹⁶ BOA, C. İKTS, 1769; 29 RA 1263/17.03.1847.

⁹⁷ 1866-70 NMKB,Oo tezkere ve vergilerden, nakleden N. Todorov, age, s.491-2.

ise; Varna'daki 49 mağaza sahibinden 38'inin Türk, 4'ünün Bulgar, 5'inin Rum ve 2'sinin Ermeni olduğu tespit edilmiştir. Etnik kimlik ve mağaza değerleri birlikte değerlendirildiğinde de Rumların sahip olduğu mağazaların değerlerinin Bulgar ve Ermenilerinkinden daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmaktadır (Todorov, 1983, s.443).

Mağazaların kısa süredeki hızlı artışı karşısında hanlar aynı ivmeyi göstermemiştir. 1866'da Varna'da üç tane han var (Todorov, 1983, s.443) iken bu sayı 1287'de 14'e yükselmiştir⁹⁸ ve han sayısı bakımından Varna şehrinin, sancak içinde herhangi bir üstünlüğü söz konusu değildir. Ancak değer bakımından Varna yine yüksektir ve Varna'daki üç hanın değerleri toplam 57667 kuruştur (Todorov, 1983, s.443). Mağaza-han kıyaslamasıyla görülen o ki, yüzyılın ortalarında yeni ticari mekanlarla Varna şehrinin çehresi değişmeye, modernleşmeye başlamıştır. Hanlar da özellikle demiryolunun etkisiyle şehirde artan yolcu sayısının konaklama ihtiyacına hizmet ediyor görünmektedir.

Mağazaların bir çeşit depo oldukları dikkate alındığında şehrin mal transit merkezi konumunda olduğu anlaşılır. Yüzyılın ortalarında şehrin limanının da bu bağlamda işlek bir ithalat-ihracat limanı olarak faaliyet gösterdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Varna şehrinin ticari açıdan daha aktif hale gelmesinde, limanının ticari potansiyelinin artması ve 1861-67 arasında inşa edilen Varna- Rusçuk demiryolunun rolü büyüktür.

Mağaza ve çeşitli dükkanlar dışında değirmenler de şehrin ticari yapıları arasındadır. Varna, sancağın bir diğer kazası Balçık kazasının (28 adet) çok gerisinde olmasına rağmen Varna'da da su değirmenleri (5 adet) vardır.⁹⁹ Su değirmeni dışında varlıklarını Todorov'un bulgularından öğrendiğimiz ateş değirmenleri de şehrin önemli ve kıymetli yapılarındandır. Ateş değirmenlerinin değerleri 100 bin-200 bin kuruş arasındadır. Varna'daki iki değirmenden birinin sahibi İngiliz Sherno, diğeri de Çavuş Hacı Ali Ağa'nın karısıdır ve değerleri 200 bin kuruştur. 100 bin kuruş değerindeki diğer iki değirmenin sahipleri ise Hasan bin Arif ve Hasan, Rıza ve kız kardeşleri. Her biri 9 bin kuruş karşılığında değirmenlerini kiraya vermişlerdir (Todorov, 1983, s.445-6). Ciddi meblağlara ulaşan fiyattaki bu fiziki sermaye sahipleri arasında kadınların bulunması, Varna iktisadi hayatında kadınların da geri planda olmadığına işaret eder. Değirmenler, gelirlerinin vakfedilmesi ile de vakıf kayıtları arasında yerlerini almışlardır. şehir merkezindeki Eski camii'nin giderleri için bir değirmenin¹⁰⁰ geliri vakfedilmiştir.

Varna Limanı ve Ticaret

Varna limanı güney-güney doğu ve doğu- kuzeydoğu istikametleri dışında tüm rüzgarlardan korunaklı bir limandır (Slade, 1832, s.499). Karadeniz kıyısında dar bir uzantı şeklinde uzanan Varna'nın limanı geçmişte gemilerin girişini kolaylaştıracak yapılar olmaksızın kullanımı zor bir limandır. Osmanlılar döneminde ise özellikle Dobruca'dan sağlanan ürünleri İstanbul'a aktaran işlek bir liman haline gelmiştir. Evliya Çelebi'nin ziyareti sırasında şehrin oldukça işlek iskelesinden demir çubuklar, tuz kayaları, bal fiçileri, pastırma çuvaları ve keresteler gemilere yüklenmektedir. Yüz binlerce arabanın getirdiği mallar her sene bin beş yüz parça gemiyle taşınmaktadır.¹⁰¹

Osmanlı payitahtına yakınlığı, Varna'yı, imparatorluğun midesi olan bu şehri doyuran kaynaklardan biri yapmıştır. Varna şehri kaynak olmanın yanında art bölgesindeki ürünleri¹⁰²

⁹⁸ *Salnâme-i Tuna* 1289, s.113.

⁹⁹ *Salnâme-i Tuna* 1289, s.113.

¹⁰⁰ VGMA, Defter nu.1175, s.11; 13 R 1233/20.02.1818.

¹⁰¹ Evliya Çelebi, *age*, 5. Kitap, s.51.

¹⁰² Örneğin Dobruca, zahire açısından önemli bir bölgedir ve Dobruca'dan İstanbul'a gönderilecek zahire, Varna iskelesinden gemilere yüklenmektedir. BOA, C.ML. 6112; 17 R 1250/23.08.1834.

payitahta aktarma vazifesi de ifâ etmiştir. 18. yüzyıl sonu 19. yüzyıl başlarında Varna'dan ticaretin en büyük alıcısı yine İstanbul'dur. Tahıl, yağ, deri gibi hayvansal ürünler, odun¹⁰³ ve kereste¹⁰⁴ başlıca ticari ürünlerdir. İstanbul'un ihtiyaçlarının ivedilikle karşılanması Osmanlı Devleti'nin başlıca iktisadi önceliklerindendir. Hem İstanbul'dan gelen gemilerden hem de Varnalı yerli tüccarlardan mutad vergiler dışında alınan ruhsatiye, liman kirası, palamar akçesi gibi yeni vergilerin talep edilerek payitahtın un ihtiyacının kolaylıkla karşılanamaması örneğindeki¹⁰⁵ gibi ortaya çıkabilecek sıkıntılı durumlar, provizyonist bir iktisadi yaklaşım benimseyen devletin ciddi uyarılar yapmasına neden olmuştur. Askeri ihtiyaçların karşılanması da öncelikli meselelerdendir ve Dikimhane için gerekli gök deri ve kösele Vidin, Niğbolu, Lofça, Plevne, Rusçuk, Varna, Dopriçe ve Şumnu kazalarından mübayaacı vasıtasıyla satın alınarak İstanbul'a gönderilmektedir.¹⁰⁶ Varna-İstanbul arası çalışan kayık ve gemiler sadece mal taşımamakta aynı zamanda bu iki şehir arasında yolcu taşımacılığı da yapılmaktadır.¹⁰⁷

Elverişsiz hava koşullarında zaman zaman Karadeniz, Varna limanından kalkıp İstanbul'a doğru yola çıkan gemilere geçit vermez. Gemileri İstanbul yakınlarında batan ve mallarının yağmalanması ya da kaybolması durumunda şikayetler üzerine ilgili kadınlara gönderilen hükümler, bize gemilerin yükleri, kaptanların kimlikleri açısından önemli bilgiler verir. Örneğin, Süleyman Reis'in çekevelesine¹⁰⁸ tüccarlar, İstanbul'a gitmek üzere Varna'dan revgan-ı sade, revgan-ı don, peynir, bal, pastırma ve gön yüklemiş ancak Terkos yakınlarında karaya oturan gemideki tüm mallara Terkos subaşı el koymuştur.¹⁰⁹ Varna'dan İstanbul'a gelen ürünler genelde yağ çeşitleri, peynir, mum, pastırma, bal, piyaz, peynir çeşitleri ve deridir. Tüccar mallarını çekevele denilen gemilerle taşımayı tercih etmektedir.¹¹⁰ Şehrin limanında hem Varnalı hem de farklı şehirlerden gemiciler çalışmaktadır. 1805 tarihli bir belgeden anladığımıza göre, Varna'dan yağ, mum ve işkembe yüklü 21 gemi İstanbul'a sağ salım ulaşmış ve yüklerini ilgili çukadara teslim etmiştir. Hepsi de Müslüman olan gemicilerin ikisi dışında diğerleri Varnalıdır. Lakaplarından anlaşıldığı kadarıyla gemi reisleri arasında berber İbrahim reis gibi ikinci bir meşguliyeti olan da, babası azatlı köle olan da vardır.¹¹¹ 1839 tarihli bir başka belgeden de İstanbul'un ihtiyacı olan buğdayın belirlenen fiyat üzerinden yine belirlenen miktarda donanma-yı hümayun kalyonlarına yüklenerek gönderilmesi emredilmektedir. Belgede İstanbul ile Varna arasındaki ölçü farklılığı da dillendirilerek alım-satımda ölçüt belirlenerek karmaşaya mahal bırakılmadığı görülmektedir.¹¹² Varna, sadece yiyecek değil ard bölgesinden gelen odun ve kömürün de taşındığı önemli bir iskeledir.¹¹³

1786 yılından İstanbul'dan Varna'ya ve oradan da Tuna nehri üzerinden memleketi Avusturya'ya dönen diplomat V. Bronyar, günlüğünde Varna ile ilgili izlenimlerini aktarmıştır. Aralarında söz konusu yıla ait Varna şehri ve kalesinin planı bulunan notlarda Bronyar, Boğdan,

¹⁰³ BOA, CB 4743, 29 CA 1233/ 06.04.1818.

¹⁰⁴ Varna, donanma için kerestenin hem kesildiği hem de nakledildiği bir yerdir. BOA, C.BH, 10271; 29 CA 1264/ 03.05.1848.

¹⁰⁵ BOA, C.BLD, 5097; 23 Z 1254/ 09.03.1839.

¹⁰⁶ BOA, C. AS, 9748; 12 S 1248/11.07.1832.

¹⁰⁷ BOA, C. ML., 1473; 17 C 1230/ 27.05.1815.

¹⁰⁸ Çekevele, Osmanlı donanmasında kullanılmış kış tarafı yüksek, iki kısa kürekli, yelkenli ve hızlı gemidir.

¹⁰⁹ İstanbul Ahkâm Defterleri (İAD), İstanbul Ticaret Tarihi I, İstanbul Külliyyatı III, yay. ynt. A. Kal'a, belge nu: 2/250/836, fi evâhir-i Za sene 1163 (24.11.-3.12. 1747)

¹¹⁰ Örnekler için bkz. İstanbul Ahkâm Defterleri (İAD), İstanbul Ticaret Tarihi I, İstanbul Külliyyatı III, yay. ynt. A. Kal'a, belge nu: 2/314/1049;3/64/248;3/81/314;3/263/976;4/287/850;6/79/220;6/220/613; 8/188/608;8/351/1151;8/359/1178; 8/388/1261;9/75/274; 9/200/741.

¹¹¹ BOA, C. BLD., 4132, 1220/1805-6.

¹¹² BOA, C. BLD., 8885; 29 Z 1255/04.03.1840.

¹¹³ Örnekler için bkz. İstanbul Ahkam Defterleri (İAD), İstanbul Ticaret Tarihi I, İstanbul Külliyyatı III, yay. ynt. A. Kal'a, belge nu:4/160/495; 5/220/671.

Sırbistan ve diğer kuzey ülkelerinden, Rusçuk ve Silistre üzerinden Varna'ya kadar arabalarla getirilen malların bu şehirde gemilere yüklendiğini kaydetmiştir. Varna'da denizciliğin çok gelişmiş olduğunun altını çizen Bronyar, günde 10-12 küçük geminin limana geldiğini ve malların gemilere yüklenmesi sırasında da bir düzenin hakim olduğunu dillendirmiştir.¹¹⁴

Varna limanının yoğun bir şekilde yabancı tacirlerin de uğrak yeri haline gelmesi, 1774 Küçük Kaynarca antlaşması sonrasındadır. O tarihe kadar bir Türk gölü halindeki Karadeniz'in antlaşma ile yabancı ticarete açık hâle gelmesi, çeşitli Batı güçleri ile yapılan ticari antlaşmalar - özellikle 1838'de İngiltere ile imzalanan Baltalimanı Anlaşması- Boğazlar yoluyla Karadeniz'de yabancı tacirlerin faaliyetlerini artırmalarına yol açmıştır (Ivanova, 2002, s.149). Varna-Rusçuk demiryolunun yapımıyla da bölge uluslar arası ticarete pay sahibi olmaya başlamıştır. Yeni ulaşım sistemiyle yoğunlaşan ticari faaliyetler, uluslararası ticaret bürokrasisinin teşekkülü sonucunu getirmiştir. Ticaret yapmak üzere bölgeye gelen tüccarların iş ve sorunlarıyla ilgilenmek üzere Avrupa devletleri Rusçuk ve Varna'da konsolosluklar açmaya başlamışlardır. Demiryolu henüz yapılmadan önce Varna'ya konsolosluk açan ve bir konsolos vekili atayan ilk ülke Avusturya'dır. Demiryolunun açılmasından sonra ise ilk olarak Fransa Rusçuk'a konsolos atamıştır. Ardından Belçika ve Yunanistan konsolosluk, yaklaşık üç buçuk yıl sonra ABD konsolos vekilliği açmıştır. Varna'da demiryolundan önce mevcut Avusturya konsolos vekiline, hattın inşasından sonra Rusya¹¹⁵, İngiltere, Avusturya, Fransa, İspanya, Hollanda, İtalya, İsveç ve Norveç de konsolos vekilleriyle katılmıştır. Portekiz de 1871'de konsolos vekilliği ile temsil edilmeye başlanmıştır.¹¹⁶ Bu bağlamda 1841 yılı itibarıyla Varna'da 14 Avrupa ülkesi konsolosluğu mevcuttur, buharlı gemiler limana demir atmaya başlamıştır.¹¹⁷

19. yüzyıl ortalarında Batılı devletlerin Balkanlardaki ticari faaliyetlerinde artış görülmektedir. Baş çeken ülke de coğrafi yakınlığı sebebiyle Avusturya'dır. 1849 yılında İstanbul-Burgaz-Varna limanlarına sadece dokuz Avusturya gemisi gelmekte iken üç yıl sonra bu sayı Varna limanında 54'e beş yıl sonra ise 81'e yükselmiştir (Ersoy, Hacısalıhoğlu, 2011, s.107). Avusturya'nın Varna üzerinden Balkanlarla yaptığı ticaret günden güne gelişme göstermiştir. 1878'de Avusturya konsolosluk raporuna göre Varna iskelesine gelen vapur ve yelkenli sayıları şöyledir: Avusturya: 129 vapur, bir yelkenli; İngiliz 20 Vapur, 3 yelkenli; Rum 7 vapur, 43 yelkenli; İtalyan 2 vapur, 3 yelkenli; Fransız 1 vapur; İsveç 2 vapur; Türk 419 yelkenli; Rus 3 yelkenli, 5 başka bir ülkeye ait yelkenli ile toplam 161 vapur ve 477 yelkenlidir (Kanitz, 1872, s.214).

Ayrıca Varna, yüzyılın ortalarında Avrupa'dan gelen kumaş, kahve, şeker ve ispirto gibi ürünlerin Balkanlar'a giriş kapısı olmuştur. Bu gemiler Balkanlar'dan da buğday ve yağ gibi

¹¹⁴ Aktaran N. Ersoy-Hacısalıhoğlu, "XIX. Yüzyılda Liman Şehri Varna'da Nüfus Yapısı ve Ticaret", *Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı*, ed.G. Sarıyıldız, N. Çiçek, İ. Keskin, S. Pamuk, İstanbul, 2011, s.110.

¹¹⁵ Rusya'nın Varna'da konsolosluk açmasının diğer devletlere göre farklı amaçları da vardır. Rusların Balkanlarda çeşitli şehirlerdeki konsolosları halkı Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmaktadır ve sık sık bu konsolosların faaliyetleriyle ilgili şikayetler İstanbul'a iletilmektedir. Varna'nın Karadeniz kıyısında stratejik bir noktada yer alması, Osmanlı devleti açısından tüm balkanları etkileyebilecek Rus kıskırtma faaliyetlerine zemin hazırlayabilirdi. İki ülke arasındaki mevcut ihtilaflar Rusya'nın Varna'da konsolosluk açma talebi ile iyice pekişmiştir. Ayrıca Rusya ile savaş ihtimalinin olduğu bu sıralarda sefere çıkacak Osmanlı ordusunun askerî sevkıyat yapacağı iki önemli güzergahtan biriydi. Rusya Varna'ya konsolosluk açma ile şu amaçları güdüyordu: Reyanın askeri gücünden yararlanmak; Bölgeden Rusya'ya göçe tabi tutacağı reyanın iş gücünden istifade etmek. Böylece boş alanların dışarıdan gelecek yeni iş gücüyle işlenmesiyle Rus ekonomisine katkıda bulunmak ve Osmanlı Devleti'ne iktisaden darbe vurmak ve Savaş durumunda isyana teşvik edeceği reaya ile, Osmanlı ordusuna engeller çıkartmak. İsyana edecek reyanın yardımıyla boğaza kadar olan Osmanlı topraklarını ele geçirmek. O. Köse, "Balkanlarda Rus Konsoloslukların Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Turkish Studies/Türkoloji Dergisi*, 2006, sayı:2, s.152-3.

¹¹⁶ Bölgenin ve demiryolunun elinden çıkmasından sonra Osmanlı devleti de Varna ve Rusçuk'a tüccar vekili atadı. (1880); A. Akyıldız, *agm*, s.138.

¹¹⁷ Kanitz, 1872 itibarıyla 13 konsolosluk olduğunu ifade eder. F. Kanitz, *age*, s.189.

ürünleri Avrupa'ya taşımıştır. Avusturya'nın ihraç ettiği ürün kalemlerine bakıldığında Varna ve art bölgesinin ne tür tarımsal ve hayvansal faaliyetlerde bulunduğu da ortaya çıkmaktadır. Bu ürünler arasında deri, yün, gül yağı ve suyu ve buğday en fazla yekun tutanlardır (Ersoy, Hacısalihoğlu, 2011, s.107). Tavuk ve yumurta da Varna'dan ihraç edilen önemli ürünler arasındadır (Sami, 1888-1889, s.4657). İstanbul'a büyük ölçüde tavuk ve yumurta gönderen Varna'da dikkate değer sayıda kümes hayvanları satıcısının (18) (Todorov, 1983, s.396) varlığı bu ürüne ilgilenen ithalatçılara işaret eder.

İngiltere, Varna'nın ticari potansiyelinin farkındadır ama iskelenin mal yükleme ve boşaltmaya çok elverişli olmaması sebebiyle mevcut durumun öncelikle geliştirilmesi için çeşitli teşebbüslerde bulunmuştur. Varna'da artan gemi trafiğini hafifletmek ve limanı daha kolay kullanılabilir kılmak adına liman ve dalga kıran yapımı istekleri II. Mahmut ve Abdülmecit'in şehri ziyaretleri sırasında dillendirilmiş, 1843-4 yıllarında liman yapımı için rapor hazırlanmış ancak maliyetin yüksekliği devleti bu teşebbüsten vazgeçirmiştir. İlerleyen yıllarda da limanla ilgili yapım çalışmaları gündeme gelmiş ancak hem mali hem de siyasi konjonktür, yapımı mümkün kılammıştır.¹¹⁸

İngiltere limana destek olacak ve içbölgelerdeki ürünlerin hızla aktarılmasını sağlayacak Varna- Rusçuk demiryolunun yapımında aktif rol oynamıştır. İngiltere de Varna'da konsolosluk açma ihtiyacı hisseden Batılı devletlerdendir. Varna iskelesine gidip gelen İngiliz tüccar gemilerinin ihtiyaçlarına binaen 1846'da Varna konsolosluğuna Mr. Sancon Nile tayin edilmiştir.¹¹⁹ Varna'dan İngiltere'ye buğday, arpa gibi zirai ürünler ve yün, deri gibi İngiliz tekstil sektörüne ham madde olacak ürünlerin ticareti 19. yüzyılın ortalarında yoğunlaşmıştır. Ersoy-Hacısalihoğlu'nun dönemin İngiltere Varna konsolosunun 1865'te yazdığı ticaret raporuna dayanarak verdiği bilgilere göre; 1859-64 arasında Varna'dan İngiltere'ye yapılan tahıl ürünleri ihracatı iki kattan daha fazla artmıştır. Batılı devletlerin tahıl ürünlerine talebinin artmasıyla Varna'nın iç kesimlerinde ve bölgede tarım ekim alanları genişletilmiş, bir yanda ihracat artarken diğer yandan fiyatlar 1/3 oranında düşmüştür. İngiltere'den ithal edilen ürünler ise genellikle demir, çivi gibi sanayi ürünleri ile şeker ve kahvenin yanısıra yünlü ve pamuklu kumaşlardır (Ersoy, Hacısalihoğlu, 2011, s.108).

Fransa'nın Avusturya ve İngiltere yanında Varna üzerinden ticari faaliyetleri daha geç yoğunlaşmıştır. Rusçuk- Varna- Tulça demiryolu hattının yapımından sonra bu üçgen, Braila ve Gala ile birlikte büyük Avusturya ve kısmen İngiliz rekabetine rağmen Fransız tüccarları için buğday ve yapağı kaynağına dönüşmüştür ve Fransızlar, bu bölgeye kendi mallarını da sürmeyi başardı. Bölgenin ticari imkanlarına ilgi gösteren Belçika konsolosları da ihraç edilen muz-azzam miktarlara dair ayrıntılı istatistik bulunduruyordu. Hububat mahsulleri, yapağı, yumurta, peynir ve canlı hayvanın Varna ve Rusçuk limanlarından ihracatı söz konusudur. Tuna vilayetinden 1864, 1865, 1866 ve 1867 yıllarında hazineye girdiler 113, 117, 131, 141 milyon kuruş piastra olarak artış göstermiştir (Draganova, 2006, s.9).

Rusya ile ticari faaliyetler ise Osmanlı-Rus çalkantılı ilişkilerinin neticesi olarak parlak değildir. Yüzyılın henüz başında, Rusyalı Tatos adında bir tacir Rusya'dan balmumu ve gönü Varna'ya getirdiğinde gümrük memuruyla gümrük vergisi konusunda ihtilafa düşmüş ancak ahidnameye atıfta bulunularak durumun düzeltilmesi istenmiştir.¹²⁰ Dikkate değer bir durum Rus gemilerinin, Rusya vatandaşlığını kabul eden Osmanlı Rumları tarafından kullanılmasıdır (Ersoy, Hacısalihoğlu, 2007, s.109).

¹¹⁸ Ayrıntılar için bkz. N. Ersoy-Hacısalihoğlu, *agm*, s.102.

¹¹⁹ BOA, C. HR., 2687; 29 B 1263/13.07.1843.

¹²⁰ BOA, C.HR., 141/7045; 29 L 1215/1801

Görülen o ki batılı ülkeler için Varna, Balkanlardan ucuz ham madde alımı karşılığında – belki de gemilerin boş gelmemesi adına- mamul sanayi ürünlerin pazarlandığı bir giriş noktası durumundadır. İhracat rakamları ile ithalat rakamları arasındaki farklılıklar da bu yorumu desteklemektedir.¹²¹ Varna üzerinden yapılan uluslar arası ticaret, 1869 Süveyş kanalının açılmasıyla düşüşe geçtiği şeklindeki yorum (Ersoy, Hacısalıhoğlu, 2007, s.106) daha fazla veriyle desteklenmelidir. Süveyş kanalının açılması ticaretteki düşüşün bir sebeplerinden biri olsa da Varna'nın ticari kayıplar yaşamasında savaşlar ve sonuçta ortaya çıkan göçlerle boğuşmasının da payı olsa gerektir.

Sonuç

Varna, araştırmamıza konu olan dönemde emtia ve insan göçlerinin geçiş noktalarındandır. Limanı ve kalesiyle bütünleşen Varna şehrinin tarihi de 19. yüzyılda bu iki yapı üzerinden akmaktadır. Kale, yüzyılın başlarında Osmanlı-Rus savaşının odak noktası olmuştur. Kalenin Rusların eline geçmesi ve tamamen harabe hale dönmesiyle Varnalılar şehri terk etmek zorunda kalmışlardır. Şehir bu yıllarda yıkıntılar ve veba salgınıyla boğuşmaktadır. Savaş sonrası, Osmanlı Devleti'nin imar faaliyetleriyle yeniden canlanmıştır.

Yüzyılın ortalarında patlak veren Kırım Savaşında (1853-55), Varna, müttefik ordularına üs vazifesi görmüştür. Şehir Kırım savaşı esnasında müttefiklerin ihtiyacını karşılamak üzere kurulan telgraf hattı ile de Osmanlı topraklarında bir ilke şahitlik etmiştir. Ancak Kırım savaşı Varna için yine bir yıkım meydana getirmiştir. Varna'daki müttefik birlikler koleranın ağına düşerken Ruslar adına çalışan Rumlar tarafından çıkarıldığı düşünülen yangında (10 Ağustos 1854)¹²² müttefik birliklerin yiyecek-giyecek tedarikleri büyük zarar görmüş, şehirde bir çok yapısını kaybetmiştir. Kırım savaşı, Varna için ayrıca Kırım ve Kafkaslardan gelen göçmenler demektir. Şehrin Müslüman nüfusu günden güne artmış, şehirde göçmenler için ayrı köyler kurulmuştur.

1860'lı yıllar Varna'nın ekonomik açıdan parlak yıllarıdır. Demiryolunun yapımı, Varna limanını daha işlek hale getirmiş, yabancı tacirlerin ilgilerini daha fazla bu limana çekmeye yardımcı olmuştur. Şehir bu yıllarda Avrupalı devletlerin konsoloslukları, yabancı tacirler, yerli tacirler, modern depolar şeklinde dizayn edilmiş mağazalar, dolup boşalan gemilerle faal bir ticaret şehri görüntüsündedir.

1877/8'deki Osmanlı-Rus savaşında hareket sahasından uzak olan Varna, Ayestafanos antlaşması ile Ruslara verilmiştir. 1878 Berlin Antlaşması, Osmanlı devleti için bir dönüm noktası olmuştur. Bu barış antlaşması, Osmanlı'yı Avrupa'daki büyük topraklarından yoksun bırakmıştır. Eski Tuna vilayeti, Sırbistan (Niş'i almıştı), Bulgar prensliği (Ruşuk, Vidin, Tırnova, Varna ve Sofya gibi beş sancaktan oluşturulmuştu) ve Romanya (Tulça'yı almıştı) arasında bölüştürülmüştür (Karpas, 2010, s.90). Bundan sonra vatanlarında zulme maruz kalan Müslüman ahali göç etmeye zorlanmıştır. Örneğin, Varna'daki Fransız konsoloslu Muttet'in raporuna göre, sadece Varna limanından Haziran 1879-Eylül 1880 tarihleri arasında 18.033 Türk, anavatan Türkiye'ye göç etmiştir¹²³ Bulgaristan'dan göç hareketi geneldi ve Bulgaristan Emeti limanlarından İngiliz, Fransız, Rus ve Türk vapurları ile muhacirler İstanbul'a getirilmekteydi (Köse, 2006, s.268). Şehrin hinterlandında kalan bir kısım Müslüman ise ölüm-kalım savaşı vermiştir. 1878'e kadar çoğunluğu Müslüman olan Varna'ya, günden güne Bulgar nüfus yerleştirilmiştir.

¹²¹ Değerler için Bkz. N. Ersoy-Hacısalıhoğlu, *agm*, s.106-109.

¹²² www.victorianweb.org/history/crimea/blunderland.html, erişim 15.06.2012.

¹²³ Göçler ve yapılan zulümlerle ilgili olarak B. Şimşir, *Rumeliden Türk Göçleri, Belgeler*, c. 1, Doksanüç Muhacereti 1877-1878, TTK, Ankara, 1989, s.50.

Varna, Bulgar hâkimiyetine girip Müslüman nüfus peyderpey şehri terke zorlanıp nüfus Bulgarlaştırılmaya ve Müslüman maddi kültürü yok edilmeye çalışılsa da paylaşılan değer ve kültürel öğeler belleklerde varlığını korumuştur. Ahmet Rasim'in Romanya mektuplarındaki bir anısı dikkat çekicidir. I. Dünya Savaşı sırasında Romanya cephesine giderken Ahmet Rasim, trende bir subayın dilinden "Osman Ağa" türküsünü işitir, türkünün ardından subay bir de "Dam üstünde kediler/Mırnav mırnav dediler/İki güzel bir olup/Sakallıyı yediler" şeklinde bir mani okuyunca A. Rasim dayanamaz "Müslüman mısınız? diye sorar. Subayın cevabı: "Hayır, ama Varna'lıyım" olur (Rasim, 1988, s.58).

Günümüzde bir Bulgar şehri olan Varna'da 1960 yılına kadar müftülük, vazifesini ifa etmiştir. Şehirde kalan Müslümanlar, devlet ve yerel resmi organlarda kısmen temsil edilmişlerdir ve Müslüman topluluk, yerel yetkililerce hiç de olumlu yaklaşılmayan Müslüman mimari eserlerinin korunması adına önemli çaba ve inisiyatif göstermişlerdir.¹²⁴

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

İrade, Şura-yı Devlet, 663.
İrade, Hariciye, 5709.
İrade, Meclis-i Vâlâ, 26134; 25814.
Cevdet, Askerî, 9748.
Cevdet, Bahriye, 10271.
Cevdet, Belediye, 4743; 5097; 4132; 8885.
Cevdet, Hariciye, 7045; 2687.
Cevdet, İktisat, 1769.
Cevdet, Maliye, 2596; 6112; 1473.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Defter No:1175.

Ahmet Rasim (1988). *Romanya Mektupları*, haz. Rıdvan Yakın, Arba yay, İstanbul.

AKBAL, F. (1951). "1831 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus, *Belleten* 15, no:60, s. 617-28.

AKYILDIZ, A. (2002). "Balkanlar'da Osmanlılardan Miras Bir Çağdaş Medeniyet Ürünü: Rusçuk-Varna Demiryolu", *Balkanlarda İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğler*, Sofya , Nisan 21-23 , 2000, IRCICA, İstanbul, s.123-145.

AKYÜZ, J. (2008). "Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Yolları", *Bilig, Yaz*, sayı 46, s. 37-56.

AYVERDİ, E. Hakkı (2000). *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, IV* (4,5,6,. kitap, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk), 2. baskı, İstanbul Fetih cemiyeti, İstanbul.

Balkan Türkleri (2003). Asam Yayınları, Ankara.

Balkanlar'daki Türk Kültürünün dünü-bugünü-yarını, (2002). Uluslararası sempozyum (26-28 Ekim 2001), Haz. Hasan Basri Öcalan, Uludağ Üniversitesi yayınları, Bursa.

¹²⁴ 1920'lerde Varna rüşdiyesinin müdürü olan Osman Nuri Peremeci ve Fransızca öğretmeni Halil bey yazıtları tercüme etmiştir. 19. yüzyılda Aşır Bey tarafından kurulan Varna rüşdiyesinde 20. yüzyıl başlarında 110 öğrenciye iki öğretmen eğitim vermiştir. S. Ivanova, *agm*, s.150.

- DOĞRU, H. (2002). "XIX. yüzyılda Kuzeydoğu Bulgaristan'da Bir Kaza: Kozluca" *Balkanlarda İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğler*, Sofya , Nisan 21-23 , 2000, IRCICA, İstanbul, s.231-251.
- DRAGANOVA S. (2006). *Tuna Vilayeti'nin Köy Nüfusu*, TTK, Ankara.
- EMECEN, F. (2012). "Varna Muharebesi", *DİA*, c. 42, s. 527-530.
- ENGİN, V. (1993). *Rumeli Demiryolları*, Eren yay, İstanbul.
- ERSOY-HACISALİHOĞLU, N. (2007). "Kırım Savaşında Haberleşme: Varna Telgraf Hattı Şebekesi", *Savaşın Barışa: 150. yıl dönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*, 22-23 Mayıs 2006, *Bildiriler*, İ.Ü. E.F. Tarih Araştırmaları Merkezi, İstanbul , s.119-130.
- ERSOY-HACISALİHOĞLU, N. (2011). "XIX. Yüzyılda Liman Şehri Varna'da Nüfus Yapısı ve Ticaret", *Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı*, ed.G. Sarıyıldız, N. Çiçek, İ. Keskin, S. Pamuk, İstanbul, s.97-114.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (2005). hz. Y. Dağlı, S.A. Kahraman, İ.Sezgin, 5. Kitap, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Fevzi (1927). *1853-55 Türk-Rus Harbi, Kırım Seferi*, Devlet Matbaası, İstanbul.
- Gazavât-ı Sultan Murad b. Mehmed Han* (1978)., nşr. H. İnalcık, M. Oğuz, TTK, Ankara.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip (1986). "Varna", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, c. 13, MEB, İstanbul, s. 210-4.
- GÜLSOY, U. (1992). "1828 Yılında İstanbul'a Getirilen Varnalı Muhacirler", *Tarih İncelemeleri Dergisi* VI, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, s.243-270.
- GÜREL, A. Tefvik (1935). *1853-55 Türk-Rus ve Müttefiklerin Kırım Savaşı*, Askeri Matbaa, İstanbul.
- HAMMER, J. *Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Tarihi*, çev. M. Ata, c. I, İstanbul.
- http://varna.info.bg/english/clock_tower_en.htm, erişim 07.07.2012.
- <http://www.victorianweb.org/history/crimea/blunderland.html>, erişim 15.06.2012.
- Imber, Colin (2007). *Varna Savaşı*, (çev. Ayda Arel), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- IVANOVA , S. (2002). "Warna", *Encyclopaedia of Islam (EI)*, new ed., c.XI, Leiden Brill, s. 148-50.
- İLHAN, M. (2003). "Varna at the end of the Sixteenth Century: Tımar Holdings and Population", *Romano- Turcica I*, ISIS, İstanbul, s.51-74.
- İNALCIK, H. (1960). "Bulgaria", *Encyclopaedia of Islam*, c. I, E.J. Brill, Leiden.
- İNALCIK, H. (1992). *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Eren yay., İstanbul.
- İNALCIK, H. (2005). "Türkler ve Balkanlar", *BAL-TAM Türklük Bilgisi 3*, Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Prizren.
- İNCİCİYAN, G., H. D. ANDREASYAN (1975-6), *Osmanlı Rumeli'si Tarih ve Coğrafyası* devam, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, s.4-5, s.116-7.
- İstanbul Ahkam Defterleri (İAD)*(1997), İstanbul Ticaret Tarihi I, İstanbul Külliyyatı III, yay. ynt. A. Kal'a, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul Araştırma merkezi, İstanbul.
- KANİTZ, F. (1879). *Donau-Bulgarien und der Balkan Historisch- Geographisch-Ethnographische reisestudien aus den Jahren (1860-78)*, Hermann Fries, Leipzig.

- KARAL, E. Ziya (1970). *Osmanlı Tarihi*, V. cilt, 3. baskı, TTK, Ankara.
- KARPAT, K. (2010). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş yay., İstanbul.
- KOKOT, W. (2006). European Port Cities: Disadvantaged Urban Areas in Transition: A Collaborative Project of the Community Action Programme to Combat Social Exclusion 2002-2006. Final Report – Phase II/Year 2, Institut für Ethnologie Hamburg, Hamburg (www.europeanportcities.de).
- KÖSE, O. (2006). "Bulgaristan Emareti ve Türkler, 1878-1908", *TURKISH STUDIES- International periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, ISSN:1308-2140, v.1/2, Fall 2006, s.238-272, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies26>
- KÖSE, O. (2006). "Balkanlarda Rus Konsoloslukların Kuruluşu ve Faaliyetleri", *TURKISH STUDIES- International periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, ISSN:1308-2140, v.1/2, Fall 2006, s.151-173, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies20>
- KURMUŞ, O. (1971). "Britain's Dependence on Foreign Food and some railway project in the Balkans", *ODTÜ Gelişim Dergisi*, no.2.
- KURT, N. (2011). *Bulgaristan'da Osmanlı Şehirleri*, Bursa.
- Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihannüma* (1995). c.I, yay. F.R. Unat, M.A. Köymen, TTK, Ankara.
- MERCAN, M.(2009). "Sultan Abdülmecit'in Rumeli Gezisi Hakkında Bazı Tespitler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXIV, sayı 1, Temmuz, s.81-100.
- MOLTKE, H. (1932). *1828 Seferi (Bulgarya ve Rumeli'de Ruslar)*, çev. A. Rasim ve Muammer, Askeri matbaa, İstanbul.
- MOLTKE, H. (1960). *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, çev. H. Örs,TTK, Ankara.
- ÖZCAN, A. (1991). "II. Mahmut'un Memleket Gezileri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, s.361-79.
- ÖZCAN, Tuğrul (2014). *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara.
- PEHLİVAN, G. (1999). "Varna-II. Kosova Meydan Muharebeleri, Sultan II. Murat", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.24, Ocak 1999, s. 48-56.
- PEHLİVAN, G. (1999). "Varna-II. Kosova Meydan Muharebeleri: Sultan II. Murat, (II)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.25, Şubat 1999, s. 57-68
- PEHLİVAN, G. (2008). "Varna Savaşı ve Bir Tarih Kaynağı Olarak Gazavât-nâmeler (Varna Savaşı ile İlgili yeni Bir Yayın Münasebetiyle)", *TURKISH STUDIES, International Periodical For the languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN:1308-2140, v. 3/4, Summer 2008, s. 598-617. www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.382>
- PEREMECİ, O. Nuri (1942). *Tuna Boyu Tarihi*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul.
- PİNSON, M. (1973). "Ottoman Colonization of Crimean Tatars in Bulgaria, 1854-62", *VII. Türk Tarih Kongresi, 25-29 Eylül 1970*, c.II, TTK, Ankara, s.1040-1058.
- Salnâme-i Vilayet-i Tuna*, sene 1286/1869, defa 2, Tuna Vilayet Matbaası.
- Salnâme-i Tuna*, sene 1288/1871, defa 4, Matbaa-i Vilayet-i Tuna.
- Salnâme-i Tuna* 1289/1872 , Defa 5, Tuna Vilayet Matbaası.

- Salnâme* 1290/1874, def'a 6, Tuna Vilayet Matbaası, Rusçuk.
- Seyahatnâme-i Hümayun*, 1262/1845-6.
- SHAW, S. J. (1978). "The Ottoman Census System And Population, 1831-1914", *International Journal of Middle East Studies* 9, s. 325-338.
- SHAW, S. J., E. K. Shaw (2006). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c.2, e yay., İstanbul.
- SLADE, A. (1832). *Records of Travels in Turkey, Greece and of A cruise in The Black Sea*, with the captain Pasha, in the years 1829, 1830 and 1831, c. 1. Saunders and Otley, London.
- Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Alâm*, c.6. İstanbul, 1306/1888-9.
- ŞEVKET Rado (1950). "Varna Meydan Muharebesi", *Resimli Tarih Mecmuası*, S.4, Nisan 1950, s.121-123.
- ŞİMŞİR, B. (1989). *Rumeliden Türk Göçleri, Belgeler*, c. 1, Doksanüç Muhacereti 1877-1878, TTK, Ankara.
- Takvim-i Vakâyi*, def'a 149, 25 RA 1253/29.06.1839.
- Tarihte Türk-Bulgar İlişkileri* (1976). Genel Kurmay Başkanlığı, Ankara.
- TODOROVA, Elissaveta (1987). *The Bulgarians in the Ottoman Empire*, Sofia Press, Sofya.
- TODOROVA, M. (2010). *Balkanları Tahayyül Etmek*, çev. D. Şendil, 3. baskı, İletişim yay., İstanbul.
- TODOROV, N. (1983). *The Balkan City, 1400-1900*, University of Washington Press, Seattle and London.
- Vakanüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi* (2000), c.II, YKY, İstanbul.
- YAZICI, Nesimi (2000). "Balkanlarda İlk Osmanlı Telgrafları", *Balkanlarda İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğler*, Sofya, Nisan 21-23, 2000, IRCICA, İstanbul, s. 107-117.
- YORGA, N. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. N. Epçeli, c.5, Yeditepe yay., İstanbul.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

KOYUNCU KAYA, M., Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri: Varna (1774- 1878), **Turkish Studies** - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 10/1 Winter 2015, p. 383-418, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7623>, ANKARA-TURKEY